

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГАВРИЛОВСЬКА КСЕНІЯ ПЕТРІВНА

УДК 316.62:316.754

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ
РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ**

Спеціальність 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
доктор психологічних наук, доцент
ХАЗРАТОВА НІГОРА ВІКТОРІВНА

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ	
РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості	
як предмет психологічного дослідження	9
1.2. Особистість як суб'єкт активності у правовому полі	16
1.3. Основні психологічні механізми нормативно-правової	
регуляції поведінки особистості.....	25
Висновки до розділу 1	42
 РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ І ТЕХНІКИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ	
РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Інструментарій емпіричних досліджень	43
2.2. Характеристика вибіркової сукупності	58
2.3. Методики дослідження перцептивного психологічного	
механізму нормативно-правової регуляції поведінки	
особистості	60
2.4. Методики дослідження мотиваційного психологічного меха-	
нізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	65
2.5. Методики дослідження легітимаційного психологічного меха-	
нізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	81
2.6. План емпіричного дослідження психологічних механізмів	
нормативно-правової регуляції поведінки особистості	90
2.6.1. Дослідження перцептивного психологічного механізму	
нормативно-правової регуляції поведінки особистості	90

2.6.2. Дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	92
2.6.3. Дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	94
Висновки до розділу 2.....	96
 РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ.....	 100
3.1. Емпіричні дослідження психологічних механізмів нормативно- правової регуляції поведінки особистості, отримані результати, їх аналіз та інтерпретація.....	100
3.1.1. Результати дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	100
3.1.2. Результати дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	131
3.1.3. Результати дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості	137
3.2. Інтерпретація результатів дослідження.....	144
Висновки до розділу 3.....	157
 ВИСНОВКИ	 161
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	 164
 ДОДАТКИ	 177

ВСТУП

Актуальність дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості зумовлена необхідністю визначення характеристик образу права, що виникає у процесі соціальної перцепції системи правових норм держави, необхідністю поліпшення процесу нормативно-правової регуляції поведінки особи, потребою у розширенні переліку методик, що можуть бути використані для ефективного прогнозування правової поведінки особи у нормативних ситуаціях тощо.

Несвідомі передумови формування правової поведінки вивчали З. Фрейд, К. Г. Юнг, О. Ранк та ін. Психологічні проблеми нормативно-правової регуляції поведінки дедалі частіше опиняються у полі зору сучасних дослідників. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості здійснюється значною мірою через правові норми. Наявні дослідження доводять, що правові норми певним чином пов'язані з мотиваційною системою (Р. Байніязов, М. Бобнева, Б. Момов), ціннісними орієнтаціями (А. Ручка, В. Плахов), диспозиційною структурою особистості (В. Ядов), перцептивними процесами (Г. Андрєєва, А. Белобородов, О. Гулевич, Г. Єфремова, А. Солдатенков). Досліджуються правова соціалізація (В. Оксамитний, В. Тюрина), явище правосуб'єктності (В. Циба), правові уявлення (І. Дідук, Л. Овдієнко, А. Славська), законослухняність (І. Жадан, С. Кисельов, Ю. Чуфаровський), умови розвитку правосвідомості (Н. Діомідова, О. Землянська), несвідомі детермінанти правової поведінки (Ю. Антонян, І. Рущенко), проблеми анормативної поведінки (Е. Берджес, Н. Ківенко, О. Коломийцев, В. Медведєв, Р. Халфіна, Н. Шварц, Г. Шиханцов, С. Яковенко) та інші. Виходячи з актуальності зазначеної проблеми, ми зосередили нашу увагу на дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції, що зумовлюють поведінку особи у нормативних ситуаціях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до комплексного плану наукової роботи кафедри загальної та соціальної психології Волинського державного університету імені Лесі Українки (1997-1999 роки), а також згідно з тематикою науково-дослідної роботи Волинської філії Інституту соціальної і політичної психології АПН України (протокол № 11 від 15 жовтня 1996 року). Тему затверджено на засіданні Вченої Ради Волинського державного університету імені Лесі Українки (протокол № 10 від 31 травня 2000 року) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 17 вересня 2002 року).

Мета дослідження: встановити зміст та результати функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

У відповідності з метою дослідження поставлено такі **основні завдання дослідження:**

1. Визначити психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.
2. Дослідити константні психосемантичні характеристики образу права, які зумовлені особливостями функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.
3. За результатами дослідження особливостей функціонування мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості визначити характер зв'язку між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем її мотивації соціальної самореалізації.
4. Виявити, як функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості впливає на рівень суб'єктивної легітимності правових норм у психіці особистості.

Об'єктом дослідження є психологічна складова нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Предмет дослідження: психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Методи дослідження. Аналіз та систематизація наявних у психологічній науці знань щодо правової психіки та психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Було використано психодіагностичний метод, зокрема тестування (методика дослідження “оцінка п’ятирічних інтервалів” О. Кроніка, модифікована для діагностики рівня мотивації соціальної самореалізації особи, авторська методика діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави, ситуаційна методика діагностики рівня легітимності правових норм), проєктивні методики (методика антонімічних приказок Н. Фролової, модифікована для дослідження амбівалентності масової правової психіки); метод вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі (техніка рангових репертуарних ґраток для дослідження образу права; для визначення переліку конструктів було використано методику вербальних асоціацій, для визначення переліку елементів – контент-аналіз). Для обробки результатів дослідження застосовано методи математичної статистики.

Дослідження проводилися протягом 2001–2004 років у м. Луцьку та Волинській області. Загальна кількість досліджуваних становить 1492 особи. Вибіркова сукупність була структурована за віком, статтю, родом занять і місцем проживання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні особливостей функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, зокрема виявлено такі психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості, як перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм), легітимаційний (психологічна суб’єктивна легітимація існуючих правових

норм). Уточнено характеристики образу права, що формується в результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Уперше встановлено, що функціонування мотиваційного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості характеризується тенденцією взаємозалежності між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Уточнено зміст і особливості формування правового релятивізму як характерної риси масової правової психіки, що виникає у результаті функціонування легітимізаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено варіант методу вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі, що містить необхідні шкали та параметри для дослідження образу права як результату соціальної перцепції системи правових норм держави. Розроблені та модифіковані у ході дослідження методики можуть слугувати також для визначення рівня прагнення до соціальної самореалізації, мотивації активності особи у системі правових норм держави, суб'єктивної легітимізації правових норм у психіці особи. Результати емпіричного дослідження можуть бути використані для ефективного прогнозування правової поведінки особи у різних нормативних ситуаціях.

Апробація результатів дослідження. Зміст та основні результати дослідження було представлено на Третій Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави” (м. Київ, 2001 р.), Науково-практичній конференції “Сім'я та шлюбно-родинні стосунки в Україні” (м. Київ, 2001 р.), Міжнародній науковій конференції “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології”, присвяченій 30-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка (м. Київ, 2001 р.), Міжрегіональному науковому семінарі “Конструктивна психологія і професіоналізація

особистості” (Луцьк, 2002 р.), Регіональній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми психології молоді” (м. Львів, 2002 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Психологічні проблеми на шляху від зовнішньої до внутрішньої свободи (м. Львів, 2002 р.), науковому семінарі кафедри загальної та соціальної психології ВДУ ім. Лесі Українки (Луцьк, 2002р.), Міжнародній науковій конференції “Українська мова як психологічний та соціокультурний феномен (м. Луцьк, 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку” (м. Луцьк, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Каузометрия в исследованиях психологического времени и жизненного пути личности: прошлое, настоящее, будущее” (м. Київ, 2008 р.), Другій Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (м. Луцьк, 2008 р.), звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу ВДУ ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 2003, 2004, 2008 рр.), обговорювалися під час наукових семінарів кафедри загальної та соціальної психології та наукових студій у соціально-психологічній службі Волинського державного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 2000-2004 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 20 публікаціях (із них 19 – одноосібних), у тому числі 10 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Дисертація містить 18 таблиць, 7 рисунків, 11 додатків (33 сторінки). Список літератури нараховує 162 найменування. Загальний обсяг дисертації – 163 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості як предмет психологічного дослідження

Нормативно-правова регуляція передбачає контроль за поведінкою соціальних спільнот та окремих особистостей з метою забезпечення їх оптимального функціонування і соціального розвитку. Вона представляє собою систему санкціонованих державою впливів на відносини у суспільстві з метою їх упорядкування та реалізації правопорядку. Метою нормативно-правової регуляції є радше приведення цих відносин у відповідність із тими принципами співжиття, які визнані в даному культурно-історичному середовищі.

Процес нормативно-правової регуляції можна розглядати у теоретико-правовому та психологічному аспектах. У рамках правового підходу відбувається обґрунтування та формалізація тих фундаментальних форм поведінки, які існують у соціумі. З психологічного погляду нормативно-правова регуляція ґрунтується на переживанні справедливості чи несправедливості соціальної регламентації певного роду, добровільному визнанні (чи невизнанні) особистістю виправданості тієї ідеї, що закладена у системі правових норм. Таким чином, у дотриманні чи недотриманні правових норм може проявлятися суб'єктність особистості, її індивідуальна воля.

Успішність чи неуспішність нормативно-правової регуляції проявляється у особливостях нормативно-правової поведінки особистості,

що забезпечується рядом психологічних механізмів, характеризується певними психологічними особливостями. Нормативно-правова поведінка особистості розгортається у проблемній нормативній ситуації, включає процеси підготовки та прийняття рішень щодо способу дій у цій ситуації, їй властиві складні поєднання свідомих та несвідомих компонентів та рівнів психологічної діяльності.

Феномен нормативно-правової регуляції існує лише у тих ситуаціях, коли поведінка особистості (групи) підлягає нормативній регуляції. Тому ключовим моментом у дослідженні феномена нормативно-правової регуляції та її поведінкових проявів є поняття нормативної ситуації. Насамперед, нормативна ситуація – це ситуація, що регулюється нормами права. Елементами нормативної ситуації є система правових норм, поведінка особистості, яка цими нормами регулюється та образ права, що виникає у результаті сприймання правових норм особистістю [1].

Нормативно-правова регуляція поведінки особистості здійснюється значною мірою через правові норми, які знаходять своє відображення у психіці особистості. Загалом правову норму можна описати як існуюче у суспільстві і прийняте особистістю правило (стандарт) дій, що визначає, яким чином вона має поводитись у даній нормативно-правовій ситуації [2]. Включення правових норм до сфери психіки особистості відбувається через відображення правових норм, рефлексію їх як елементів правової системи, напрацювання певного особистісного ставлення до них шляхом включення їх у систему сенсів та значень, їх розміщення у феноменологічному полі свідомості особистості. Так, наявні дослідження доводять, що правові норми певним чином пов'язані з мотиваційною системою [3; 4], ціннісними орієнтаціями [5; 6], диспозиційною структурою особистості [7; 8], перцептивними процесами [9; 10; 11; 12]. Досліджуються правова соціалізація [13; 14], явище правосуб'єктності [15], правові уявлення [16; 17; 18], законослухняність [19; 20], умови розвитку правосвідомості [21], несвідомі детермінанти правової поведінки [22; 23], і т. д.

Нормативно-правова регуляція може здійснюватися не лише через глибинні соціальні та психологічні механізми, але і за допомогою досить поверхових механізмів соціального спілкування: зараження (контагіозу), навіювання (сугестії), ідентифікації тощо. У цьому випадку нормативна регуляція вже не відрізняється автономністю, вона ніби зовні нав'язується індивіду, причому дотримуючись норм, індивід почасти навіть не розуміє їх сенсу, значення. Ми не плануємо розглядати ці механізми у рамках дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, оскільки в цьому випадку активність особистості при взаємодії з системою правових норм не проявляється.

Особистість включається у систему нормативно-правової регуляції як активний суб'єкт діяльності й спілкування, що реалізує власні потреби та інтереси, використовуючи правові можливості для досягнення своїх цілей. Водночас особистість являється об'єктом нормативно-правової регуляції і, відповідно, відчуває на собі детермінуючий вплив системи правових норм. Особистість не є пасивною ланкою у процесі нормативно-правової регуляції, вона відіграє в ньому активну роль, є суб'єктом взаємодії з правовою системою, реалізуючи власні інтереси та цілі. Тому дослідження особистості у системі нормативно-правової регуляції повинно здійснюватися на соціально-психологічному рівні з урахуванням конкретних соціально-правових умов та обставин, що можуть здійснювати вплив на поведінку особистості.

Нормативно-правова регуляція ґрунтується на суб'єктивному визнанні об'єктивної необхідності (закону, норми) і певним чином включена в соціальне управління суспільними відносинами [24]. Питання про перехід необхідного в дійсне тісно пов'язане зі співвідношенням у нормативно-правовій регуляції об'єктивних вимог та суб'єктивного вибору людиною своїх дій. У якості суб'єкту нормативно-правової регуляції людина може здійснювати правочинні і неправочинні вчинки, самостійно обираючи лінію поведінки у нормативних ситуаціях [25]. Саме тому досить актуальними є

дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції з урахуванням того, що особистість є суб'єктом активності, здатним до саморегуляції власної правової поведінки.

Особистість як суб'єкт активності організує й структурує своє життя, регулює його хід, вибирає та рухається обраним напрямком. Категорія “суб'єкт” означає, що особистість здатна цілеспрямовано й оптимально залучати всі свої психологічні ресурси для вирішення життєвих завдань [26].

Для розуміння особливостей прояву суб'єктності особистості у сфері права, необхідно врахувати, що нормативно-правова регуляція має як зовнішній, так і внутрішній аспекти. Зовнішня нормативно-правова регуляція представляє собою нав'язаний алгоритм поведінки, вона передбачає регламентацію поведінки індивіда за допомогою системи санкцій. Як правило, така регламентація ґрунтується на схильності особистості до конформної поведінки. Втім, вона не містить пояснень щодо необхідності правослухняної поведінки (або містить стереотипні, спрощені пояснення). Крім зовнішньої існує внутрішня регуляція, пов'язана із суб'єктністю особистості. Можна припустити, що особистість як суб'єкт діяльності може довільно визначати свою поведінку у правовому полі на основі власного розуміння справедливості, суб'єктивного тлумачення норм. Проте існує і проміжна форма нормативно-правової регуляції – регуляція поведінки через масову правову психіку. Масова правова психіка містить відображення формальних правових норм, проте правовою психікою вони не лише сприймаються, але і оцінюються, і трансформуються у реальну правову поведінку. Ми зосередимо нашу дослідницьку увагу саме на масовій правовій психіці, оскільки в цьому феномені найяскравіше проявляються психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Слід визначитися з тим, що таке масова правова психіка. Традиційним у галузі вітчизняної психології є використання терміну “масова правова свідомість”, що визначається як “...сфера свідомості людей, пов'язана з

відображенням правозначимих явищ і відповідною регуляцією поведінки” [27, с. 230], або: “...сфера суспільної, групової, індивідуальної свідомості, що відображує правову дійсність у формі юридичних знань, оцінних ставлень до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людини у юридично значимих ситуаціях” [28, с. 52].

Проте масова свідомість як широке явище, що охоплює свідомі й несвідомі форми, може носити більш точну у термінологічному відношенні назву – масова правова психіка, оскільки це дозволить врахувати її свідомий і несвідомий рівні. Правова психіка існує в будь-якому соціумі за будь-яких часів, зміст її набагато ширший за ті поляризовані полюси (злочинна-правочинна поведінка), які традиційно приймаються за об’єкт вивчення дослідниками цієї проблематики. Особистість, як традиційний носій, представник і “виразник” правової психіки не є однозначно злочинною чи правочинною. І чітка, однозначна диференціація за правовою ознакою навряд чи є можливою та доречною. При дослідженні психологічних феноменів, що виникають під час взаємодії особистості й системи правових норм держави можна, звичайно, вивчати характерні риси особистості злочинців і намагатися зрозуміти, чим саме вони відрізняються від правослухняних громадян. Але людина нерідко здійснює правопорушення не через специфічні особистісні властивості, а через те, що інтеріоризовані змісти правосвідомості цілком допускають правопорушні дії, або романтизують постать злочинця. Дослідження масової правової психіки дозволять отримати інформацію про ті знання, оцінки, які впливають на вибір особистістю певного типу правової поведінки, хоч самою особистістю можуть і не усвідомлюватися. Отже, необхідно досліджувати масову правову психіку, оскільки це дасть можливість зрозуміти, чому людина в тій чи іншій нормативній ситуації обирає певний тип поведінки.

Масова психіка має певний зміст (настановлення, погляди, ідеї тощо) [29; 30]. Відповідно, правовій психіці притаманний специфічний зміст, що

відображає правову сторону життя суспільства. Тепер розглянемо складові масової правової психіки. Тут поєднуються й взаємодіють дві складові: власне правова свідомість і правове несвідоме. Останнє існує остільки, оскільки взагалі існує несвідоме – індивідуальне, колективне та оскільки воно виявляється залученим до правового життя. Правова свідомість містить більш-менш систематизовані уявлення про розвиток правової ситуації у країні; її змісти відрефлексовані, зрозумілі, продумані. Правове несвідоме (або ж неусвідомлювані компоненти відображення правового буття) лежить в основі ірраціональних поглядів та диспозицій, які складають певну систему соціально-правових світоглядних орієнтирів, що можуть не збігатися з офіційними світоглядними концепціями і часто протистоять їм. Більшість мислителів, які аналізують соціум з урахуванням психологічних чинників, визнають той факт, що соціальне життя в основних своїх параметрах розгортається на рівні, далекому від безпосередньо усвідомлюваних інтересів і розуміння більшості членів суспільства [31; 32; 33]. Правове свідоме та несвідоме є проявами однієї і тієї ж реальності (правової психіки). Тому питання про те, що з них більшою мірою керує правовою поведінкою, є достатньо складним. Проте ми можемо відзначити, що дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки потребує врахування наявності впливу правового несвідомого на поведінку особистості у системі правових норм держави.

Отже, оскільки масова психіка – це вся сукупність психічних і духовних явищ суспільства, притаманних масі як їх носієві, суб'єктові, то масова правова психіка – це сфера масової психіки, яка відображає особливості взаємодії громадян з правовою системою держави і містить більш-менш систематизовані уявлення про розвиток правової ситуації у країні. Несвідомі компоненти відображення правового життя – це афективно заряджені стимули, що лежать в основі ірраціональних поглядів і світоглядних орієнтирів. Саме на неусвідомлюваному рівні відображення правового буття відбувається моделювання особистістю власної правової

поведінки і саме тут починають діяти ті психологічні механізми, які визначають характер та напрям правової поведінки особистості.

Нормативно-правова регуляція поведінки починається зі сприймання (соціальної перцепції) особистістю системи правових норм та формування у процесі цього сприймання образу права. Формуючи образ правової дійсності, особистість не залишається байдужою до отриманих знань. Вона співвідносить їх із своїм життєвим досвідом, потребами, інтересами, цілями діяльності. Сприйняті властивості права певним чином переживаються. Виникає певне ставлення до права, проте воно не завжди є усвідомленим.

У процесі нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає явище легітимації, що проявляється у ціннісному прийнятті (чи неприйнятті) самої ідеї права. Правові норми є не лише конвенційним явищем, але і явищем абсолютним (таким, що не підлягає змінам). У процесі перцепції права задіяна переважно конвенційна сторона правових норм, а суб'єктивна легітимація передбачає визнання виправданості існування системи правових норм держави. Якщо образ права може бути спільним для багатьох людей, то визнання суб'єктивної легітимності системи правових норм є процесом індивідуальним.

Серед якісно-змістовних психологічних особливостей нормативно-правової регуляції виділяють мотиваційні феномени, що виконують у психіці особистості спонукаючу функцію і визначають вибірковість активності особистості у системі правових норм держави. Безумовно, кожна особистість проявляє різний рівень активності при взаємодії із системою правових норм. Це залежить, насамперед, від рівня усвідомлення особистістю свого перебування у нормативній ситуації, та рівня ініціативності у прийнятті рішень, що стосуються характеру правової поведінки. Таким чином, ми можемо впевнено говорити про існування та необхідність більш глибокого дослідження перцептивного, легітимаційного та мотиваційного психологічних механізмів, що обумовлюють нормативно-правову регуляцію поведінки особистості.

Підсумовуючи можна сказати, що нормативно-правова регуляція з психологічної точки зору передбачає приведення соціальної поведінки особистості як суб'єкта активності у відповідність до норм, визнаних у суспільстві. Особистість у цьому процесі є як об'єктом, так і суб'єктом регуляції. Як об'єкт нормативно-правової регуляції, особистість слід розглядати з погляду здатності її через свою поведінку реалізовувати причетність до тієї чи іншої соціальної цілісності. У якості суб'єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними (перебуває у нормативно-правових ситуаціях), у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб'єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено. Активність особистості у правовому полі визначається тим, наскільки особистість усвідомлює себе у взаємодії із системою правових норм, це насамперед – внутрішня активність.

1.2. Особистість як суб'єкт активності у правовому полі

“Правове поле” – метафоричне поняття, яке широко застосовується у юридичній психології. Поняття правового поля або правового простору включає в себе відносини, відкриті для легального державного втручання, а також відносини, що знаходяться під державним чи судовим захистом. Прикладами таких відносин є трудові, адміністративні, сімейні на відміну, наприклад, від міжособистісних відносин, які регулюються, насамперед, особистісними цінностями й нормами моралі. Проте, якщо у

міжособистісних взаємовідносинах виникає загроза життю, майну чи гідності навіть однієї зі сторін, вони стають об'єктами державного втручання.

Особистість – це цілісність, що самовизначається, вона складається зі ставлень до оточуючого світу, інших людей і самої себе; це вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність, соціальне обличчя людини, “Я” для інших. Цілісна особистість є суб'єктом власної життєдіяльності у реальному культурно-історичному контексті [34].

Кожна особистість включена до певного правового поля, з яким пов'язаний процес її соціальної самореалізації. Як відомо, будь-яка соціальна регуляція з одного боку, захищає від зовнішньої експансії, з іншого – обмежує власну експансію індивідуума стосовно зовнішнього середовища. Тому прагнення до соціальної самореалізації, з одного боку, підкріплюється системою правових норм, а з іншого боку – ця система йому перешкоджає. Отже, при реалізації прагнення до самореалізації, особистість вступає у взаємодію з правовою системою, причому присутня “запрограмованість” амбівалентності цієї взаємодії. У кожної людини на основі її власної повсякденної практики взаємодії зі світом права формується система ставлень до нього, що є частково неусвідомлюваною [35].

При вивченні системи організації особистістю стосунків із світом, увага дослідників була спрямована на те, щоб врахувати динаміку останніх. К. О. Абульханова-Славська зазначала, що особистість включається у сукупність причин і наслідків свого життя не лише як залежна від зовнішніх обставин, але і як така, що активно їх перетворює, більше того, формує у певних межах позицію й лінію свого життя. Людина не є “гвинтиком”, об'єктом регулятивного впливу. Особистість як суб'єкт життєдіяльності завжди виражає так чи інакше своє ставлення до світу. Вона виражає себе адекватно цьому світу й адекватно самій собі. І цей самовираз може провокувати як правочинну, так і неправочинну поведінку. [36; 37; 38].

Слід зазначити, що використання категорії “суб'єкт життєдіяльності” дає нам можливість по-новому поглянути на місце і роль особистості у її

взаємодії із системою правових норм держави. Виникає необхідність конкретизувати поняття “суб’єктності”. У цьому ми спираємося на визначення В. О. Татенка:

“...Психологічна сутність людини... – жива і у її вищих проявах, усвідомлена суб’єктна інтенція (прагнення-здатність) відтворити та максимально реалізувати свій психічний потенціал, розвинути свою психіку до можливих рівнів її досконалості та зберігати цей рівень якомога довше, забезпечуючи цим становлення та розвиток особистісних структур з їхнею “ставленнєвою”, соціальною сутністю і своєї індивідуальності, що розгортається і сутнісно знаходить себе у просторі неповторної я-творчості” [39, с.233-235].

Отже, суб’єктність втілюється в особистості і формується завдяки суб’єктній інтенції самореалізації.

В. П. Казміренко розглядає феномен внутрішньоорганізаційної регуляції. Особистість у рамках організації розглядається як суб’єкт активності, що організує свою діяльність відповідно до власної системи мотивів та атитюдів [40].

У наукових творах Т. М. Титаренко у якості ключового моменту розглядається поняття “життєвий світ особистості” – як форма саморозвитку особистості, спосіб структурування нею значимого середовища проживання, як символічний просторово-часовий континуум, який не може не розвиватися, не змінюватися [41]. Надзвичайно важливою для розуміння психологічного механізму соціальної перцепції правових норм є думка про те, що “...завдяки індивідуально-психологічним фільтрам, що своєрідно викривлюють усе, що людина сприймає, зміст життєвого світу завжди не збігається зі змістом світу об’єктивного [41]. Спираючись на концепцію особистості Г. Томе, Н. Чешир та У. Лер [42], авторка стверджує, що кожна людина будує свій феноменальний світ відповідно до індивідуального когнітивного апарату, розробленого для тлумачення особистісного досвіду. Згідно цієї концепції, поведінку особистості детермінує не реально існуюча

нормативна ситуація, а та ситуація, яка сприймається, тлумачиться й розуміється. Життєвий світ особистості є когнітивно репрезентованим і психологічно опрацьованим реальним світом життя. У кожної особистості він різний, а відповідно – різним буде результат відображення системи правових норм – образ права. У цьому проявляється активність особистості як суб'єкта власної життєдіяльності.

Отже, феномен суб'єктності, як певної передумови тенденції до саморозвитку і самовдосконалення, перебуває у центрі уваги багатьох сучасних дослідників. Саме тому ми плануємо розглядати функціонування особистості у правовому полі з точки зору проявів її суб'єктності. Важливим для нашої роботи є також розгляд того, як представники різних напрямків психології розглядали активність особистості у системі правових норм.

3. Фрейд вважав, що стосунки особистості й системи правових норм є конфліктними, тому що інстинкти лібідо діють відповідно до принципу задоволення і можуть нести в собі загрозу здійснення деструктивних дій [43; 44; 45, 46; 47; 48; 49; 50]. Визнаючи величезний внесок З. Фрейда у розуміння особливостей взаємодії особистості і системи правових норм, ми не можемо погодитися із тим, що особистість розглядається радше як об'єкт нормативної регуляції, який не може усвідомлювати реальних причин своєї правової поведінки. Подібна точка зору заперечує в людині суб'єктність, концентруючись на лібідо як на першопричині активності. На думку З. Фрейда, в основі конфлікту між особистістю та системою правових норм держави лежить протистояння, яке мало місце у первісному суспільстві між батьком, що стояв на чолі племені, та його синами. Результатом конфлікту стало батьковбивство. Саме ця подія, згідно Фрейду, була вперше ідентифікована як злочин у первісному суспільстві. Тобто первинною системою створення системи правових норм була необхідність припинити злочини, скоювані під дією Ід, встановити відносну справедливість у стосунках між членами спільноти. Проте природне прагнення особистості до

самореалізації передбачає експансію і постійне співвіднесення із системою правових норм, яка обмежує та контролює імпульси та бажання особистості.

У теорії О. Ранка ідеалом соціально самореалізованої особистості є творча людина, сильна воля і внутрішній моральний закон якої є гарантією її правочинної поведінки [51]. Ми не можемо однозначно пов'язати соціальну самореалізацію із прагненням дотримуватися правових норм. На нашу думку, активність особистості у правовому полі найяскравіше проявляється тоді, коли вона має можливість у нормативній ситуації обирати один з-поміж декількох варіантів поведінки, усвідомлюючи всі наслідки свого вибору. На жаль, О. Ранк на цьому моменті свою увагу не акцентує.

У науковій спадщині К. Г. Юнга найбільш цікавим для нас є поняття індивідуації. Її сенс полягає у "...виділенні особистості із колективних умов власної психіки" [52]. Цей процес дозволяє індивіду досягти самореалізації, тобто стати єдиним, неповторним і цілісним, реалізувати свою унікальну психічну реальність. Учений наголошує, що кожна особистість має свій власний, даний від народження закон життя і вона повинна ставити цей закон вище від формальних та неформальних норм, маючи за кінцеву мету повну реалізацію свого "я". Таким чином ми можемо припустити, що в ході самореалізації (індивідуації) особистість може дещо відійти від строгого дотримання перманентно існуючих правових норм [53; 54; 55]. Ми можемо розглядати такі випадки як прояви суб'єктності особистості у правовому полі.

За думкою А. Адлера, система правових норм не є для особистості глибинно ворожою та протиставленою її природнім прагненням [44; 45; 46; 47; 56]. У психологічній літературі А. Адлер уперше найбільш широко розглянув прагнення до переваги [57]. Прагнення до переваги, згідно Адлеру, може проявлятися у прагненні до високих матеріальних статків, до отримання авторитету шляхом перемоги над конкурентами. Слід відзначити, що подібні параметри (рівень прибутку, статус, престиж) називають сучасні дослідники у якості критеріїв соціальної успішності особистості. У сучасній

зарубіжній психології існує тенденція надавати прагненню до переваги більш “позитивного” змісту, називати його термінами “самореалізація”, “прагнення до досконалості”, тощо [58; 59]. Ми акцентуємо свою увагу на прагненні до переваги, оскільки на шляху до соціального успіху посилюється взаємодія особистості і системи правових норм держави, а отже особистість має більше можливостей для прояву своєї суб’єктності у правовому полі.

К. Хорні вважає, що схильність до правопорушень не є характерною рисою кожної особистості [44; 60; 61]. Особистість може прагнути отримати владу, любов та визнання оточуючих, і кожна з цих стратегій містить три основні компоненти, що характеризують ставлення до соціального оточення (до, проти чи від людей). Дисбаланс цих трьох орієнтацій приводить до правопорушень, оскільки невротик (людина, що знаходиться під впливом неврозу) – насамперед особистість, погано пристосована до реальності і до тих вимог, які ця реальність висуває до поведінки. Тому невротики з великою мірою ймовірності можуть демонструвати асоціальну та антиправову поведінку. Отже, невротична особистість у процесі соціальної самореалізації демонструє більшу активність у правовому полі.

Г. С. Саллівен вважав, що правова система виступає як зовнішня стосовно людини контролююча сила, що визначає межі “правильної” і “неправильної” поведінки. Природною для людини є правочинна поведінка, що породжує почуття безпеки [44; 62]. На жаль, у рамках цієї теорії особистість не розглядається як суб’єкт активності у правовому полі. У своєму розумінні свободи як усвідомленої необхідності, Е.Фромм розрізняє дотримання існуючих норм як наслідок веління справжнього сумління, вчинок внутрішньо вільної й відповідальної особи та дотримання норм, під впливом сумління як наглядача, що здійснює моральний тиск, є носієм загрози осуду чи покарання [63]. Очевидно, що внутрішньо вільна і відповідальна особа проявляє більшу активність у правовому полі. У теоріях представників біхевіоризму соціальна самореалізація розглядається як залежна від зовнішніх підкріплень [48; 64]. Система норм розглядається як

контролер поведінки особистості, що за допомогою схвалень чи покарань може сформувати практично необмежену кількість соціально-бажаних способів її поведінки [65; 44; 45; 46; 47]. Ми не можемо у своїй роботі спиратися на роботи біхевіористів, оскільки акцентуємо свою увагу на особистості, яка є суб'єктом активності у правовому полі. У теорії Л. Фестінгера в якості основної детермінанти поведінки розглядається когнітивний дисонанс [66].

Спільним для всіх когнітивних теорій є їх спрямованість на вивчення уявлень людини про світ, когнітивних репрезентацій реальної ситуації, її причин і наслідків, що, у свою чергу, ініціює й спрямовує поведінку особистості [64]. Кожна людина формує власну суб'єктивну картину дійсності, в рамках якої усвідомлює себе і проектує свою життєдіяльність. Правова система держави репрезентована особистості у вигляді загальної картини, у рамках якої осмислюються та оцінюються у їх взаємному зв'язку окремі правові події, факти, процеси й об'єкти. Інтегральний образ правової реальності психологічно може бути пояснений як структура розуміння або "контурна карта", на яку наносяться умовні знаки конкретних об'єктів [67].

У рамках когнітивної психології ментальна (когнітивна) репрезентація [68] розуміється як суб'єктивне відображення деяких якостей зовнішнього світу, що слугує основою для людських знань. Цей конструкт характеризується постійністю і суттєво не залежить від завдання, що виконується. Відзначається окремо специфічний клас репрезентацій – соціальні, що відповідають за використання прийнятних способів соціальної поведінки. Проблеми соціального репрезентування реальності були також розвинені в рамках соціального конструкціонізму. Зокрема, С.Московічі визначав соціальні репрезентації як набір понять, переконань та пояснень, що виникають в повсякденному житті по ходу міжособистісних комунікацій [68].

Незважаючи на те що оточуюча дійсність репрезентована кожній людині окремо, у процесі спілкування створюються єдині для всіх чи для

більшості типові поняття та уявлення, завдяки яким люди досягають взаєморозуміння. [67]. Таким чином, систему правових норм за логікою соціально-конструктивного підходу пропонується розглядати як певного роду внутрішнє бачення, сконструйоване у психіці людей, що існує як звичний розумовий ландшафт, як онтологічна реальність. Послугуючись набором правових феноменів люди та групи конструюють стабільний та передбачуваний світ, в якому і вибудовують свою правову поведінку.

Серйозний внесок у вивчення цих проблем внесла теорія особистісних конструктів Дж. Келлі та його послідовників. Ключовим її поняттям є поняття конструкта. Конструкт – особливий суб’єктивний засіб, створений самою людиною, перевірений нею на практиці, що допомагає їй сприймати й розуміти (конструювати) навколишню дійсність, прогнозувати події. У загальному вигляді конструкт – біполярна ознака, альтернатива, протилежні відносини або способи поведінки, спосіб диференціації об’єктів [69].

Таким чином, ми можемо відзначити, що найбільш корисним для нашого дослідження є розроблене в рамках когнітивної психології поняття про соціальні репрезентації, за допомогою яких, зокрема, відбувається сприймання правової системи. Виходячи з основних тверджень теорії Дж. Келлі, ми можемо припустити, що сприймання правової системи держави відбувається за допомогою біполярних конструктів, причому перелік цих конструктів є дуже індивідуальним і залежить від попереднього життєвого досвіду особистості. Ми припускаємо також, що ці конструкти відображають деякі об’єктивно існуючі властивості правової системи.

Прагнення до соціального успіху в ході соціальної самореалізації Г. Олпорт пояснював за допомогою терміну “пропріативний потяг”. Його суть полягає у постановці життєвих цілей, наполегливості у їх досягненні, відчуття того, що життя має сенс [70]. Ми можемо припустити, що саме пропріативний потяг є тією мотивуючою силою, яка спонукає особистість проявляти більшу активність у правовому полі.

Г. Айзенк вважав, що схильність до порушення соціальних та правових норм від природи властива людині. [71; 72; 73]. Айзенк розглядав соціалізацію не як результат соціального навчання, а як простий процес виробітки відповідей на стимули [74]. На жаль, у цій теорії відсутній опис особистості як суб'єкта активності у правовому полі.

Питання самореалізації особистості знайшло свою повну розробку у працях представників гуманістичної психології, в яких воно було термінологічно визначено за допомогою поняття самоактуалізації [75; 76; 77]. Стосовно взаємовідносин особистості з системою правових норм держави, А. Маслоу стверджував, що самоактуалізована особистість ставиться до норм із легкою іронією, не порушує їх щоб не ображати оточуючих; вона підпорядковується внутрішнім детермінантам, характеризується відносною незалежністю від зовнішнього світу [76; 77]. Подібна точка зору на відносини самоактуалізованої особистості та системи правових норм держави, є цікавою для нашого дослідження, оскільки особистість тут розглядається як суб'єкт активності у правовому полі.

Отже, у персонологічних теоріях по-різному розглядається проблема психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Враховуючи те, що особистість є суб'єктом активності у правовому полі, найбільш цікавими та евристичними для нас будуть теорії Дж. Келлі та С. Московічі. Особистість у них постає як активний сприймаючий суб'єкт, що будує власну суб'єктивну картину світу, і відповідно до неї – правову поведінку. Слід зазначити, що серед розглянутих нами теорій немає такої, що представляє собою комплексний підхід до розгляду психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості. А отже, існує необхідність у проведенні дослідження, що ґрунтується на теоріях соціального конструкціонізму, когнітивізму, та суб'єкт-суб'єктного підходу.

1.3. Основні психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Для позначення тієї функціональної єдності латентних внутрішніх психологічних процесів, за допомогою яких формується характер правової поведінки, відбувається, так би мовити, взаємодія юридичної й психологічної реальності, ми використали термін “психологічні механізми”.

Поняття “психологічний механізм” все частіше використовується у різного роду психологічних дослідженнях. Узагальнення різних наукових позицій доводить, що психологічні механізми можна розглядати як закріплені у психічній організації особистості функціональні способи її перетворень, у результаті яких з’являються різні особистісні новоутворення, що підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування (К.А.Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, В. К. Вілюнас, О.С.Доценко, Є.Налчаджян).

За визначенням М. Й. Боришевського, психологічний механізм – це феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток [78].

Що стосується психологічних механізмів, які опосередковують взаємодію особистості і системи правових норм держави, то їх традиційно виділялося два: інтеріоризація правових норм (інтерналізація) – процеси особистісного засвоєння соціального досвіду (соціальних норм) в ході навчання й виховання, онтогенетичного розвитку людей; та екстеріоризація – перетворення суб’єктивних потенцій у реальний акт діяльності, поведінки, актуалізація особливих структурних ланок і компонентів особистісної свідомості й психіки як передумови виникнення нормативної поведінки [13; 2; 6]. На наш погляд ця схема є достатньо спрощеною, оскільки концентрується на таких суто зовнішніх моментах взаємодії особистості, як

засвоєння правових норм та їх відтворення, залишаючи поза увагою, зокрема, оцінку, легітимацію цих норм, що є необхідною умовою визнання їх у якості еталонів поведінки. Крім того, існують сумніви у можливості існування чітких емпіричних критеріїв визначення рівня інтеріоризації правових норм у психіці конкретної особистості.

При дослідженні механізмів функціонування правової психіки, вітчизняні дослідники звертали особливу увагу на поєднання у правосвідомості відображувальних і регуляторних її сфер.

У юридичній психології було зроблено спроби дослідити механізм злочинної поведінки. Кудрявцев В. Н. зокрема, визначає механізм злочинної поведінки як зв'язок і взаємозв'язок зовнішніх чинників об'єктивної дійсності та внутрішніх, психічних процесів та станів, що детермінують рішення здійснити злочин, спрямовують і контролюють його виконання. Автор указує, що поняття механізму злочинної поведінки у кримінологічній літературі розкрито недостатньо. Наголошується, зокрема, на тому, що механізм злочинної поведінки представляє собою динамічне явище, що визначається взаємодією його складових елементів. У найбільш загальному вигляді він характеризується як “ переробка особистістю впливів зовнішнього середовища на основі соціальної й генетичної інформації, формування ставлення до дійсності й діяльність, що визначається психічними процесами і заборонена карним законом” [79]. Як видно, елементи механізму злочинної поведінки – це психічні процеси й стани, що розглядаються не у статиці, а у динаміці і при цьому не ізольовано, а у взаємодії з чинниками зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку.

Механізм злочину включає мотивацію (потреби, інтереси, що породжують мотиви злочину), планування (мотивація конкретизується у плані, визначаються цілі та об'єкти, місце й час), виконання (злочинні дії (бездіяльність) суб'єкта). Слід відмітити, що в цій схемі не враховується

досить важливий для формування правової поведінки феномен відображення правових норм у психіці особистості.

Механізми злочинної й правочинної поведінки за формою однакові, містять ті ж психічні елементи – процеси й стани; критична точка, після якої поведінка стає злочинною, може знаходитися у будь-якому місці “злочинного ланцюга”.

Поняття “психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості” ми розуміємо як функціональну єдність станів та процесів, не завжди усвідомлюваних, із яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості (принаймні, тієї її частини, що стосується взаємодії із системою правових норм), і які визначають характер взаємодії особистості з правовою системою держави.

Перед нами постає питання: які існують механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості?

Насамперед слід відмітити, що наскільки дії людини у соціально-правовій сфері є різновидом соціальної поведінки взагалі, настільки, відповідно, вони підпорядковуються психологічним закономірностям, властивим будь-яким свідомим діям індивіда [79]. Тобто психологічна регуляція правової поведінки особистості загалом така ж як і для процесу соціальної поведінки взагалі.

Найбільш загальне уявлення про природу психологічної регуляції дає онтологічний підхід, із позицій якого психологічна регуляція включає підсистеми когнітивних, емоційно-оціночних та виконавських (дієво-практичних) процесів [40]. Н. Н. Обозов виходячи з параметрів мотивів і особистісної спрямованості, пропонує когнітивний, емоційно-комунікативний і практичний компоненти [80]. На основі онтологічного підходу розроблено досить відому функціональну модель правосвідомості О. Р. Ратинова та Г. Х. Єфремової, котрі виділяють такі функціональні структури правосвідомості: гносеологічну, емоційно-оціночну та поведінкову, що здійснюють пізнавальну, оціночну та регулятивну функції

відповідно [81]. Згідно з В. В. Оксамитним, “психологічний механізм реалізації норм права органічно включає три рівні структурних утворень: пізнавальний, оціночний і поведінковий” [13, с.84].

Погоджуючись загалом із В. В. Оксамитним, можна стверджувати, що, імовірно, існує не один, а декілька психологічних механізмів реалізації норм права. Це пов’язано з тим, що взаємодія особистості з системою правових норм є достатньо складною, може мати різну міру інтенсивності. [82].

На нашу думку, одним з найважливіших психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості є перцептивний. Насамперед слід зазначити, що люди по-різному систему правових норм сприймають. Результатом такого сприймання стає образ системи права, який не є спільним для всіх, а, очевидно, залежить від досвіду людини, від характеру її взаємовідносин із системою правових норм. Звичайно, різні люди мають різні про систему права знання. Крім того, власний досвід взаємодії із системою права (чи розповіді референтних осіб про такий досвід) можуть супроводжуватися різними емоціями; а відтак і образ права може мати позитивне, негативне чи нейтральне емоційне забарвлення. Образ права, сформований у правовій психіці особистості, певним чином впливає на поведінку людини у нормативних ситуаціях. Зокрема, якщо людина отримала в минулому досвід успішного виходу з проблемної нормативної ситуації не правочинним шляхом, то з великою долею імовірності можна припустити, що подібний варіант дій вона буде обирати і надалі. Отже, люди по-різному сприймають систему правових норм і формують різні образи права.

Особистість сприймає систему правових норм, оцінює їх, формує до них певне ставлення. Але для того, щоб повною мірою проаналізувати особливості взаємодії особистості та системи правових норм, слід розглянути і мотиваційну компоненту такої взаємодії. Ми припускаємо, що існує специфічна мотивація активності особистості у системі правових норм держави, що спонукає людину до певних дій у нормативних ситуаціях. Ці дії

можуть бути не лише доступними для спостереження, але і відбуватися у внутрішньому плані. Так, далеко не кожна людина, перебуваючи у нормативній ситуації, здатна усвідомлено відрефлексувати: якою нормою регулюється дана ситуація, як у ній слід діяти, які санкції будуть застосовані у разі порушення цієї норми. Звичайно, особистість, здатна відрефлексувати повною мірою своє перебування у нормативній ситуації, ініціативно та усвідомлено діяти у її рамках, є більш активною, ніж та, яка діє навмання, вимушено чи наслідує приклад інших осіб. Від чого залежить активність особистості у правовому полі? Ми припускаємо, що вона залежить від мотивації соціальної самореалізації. Мотивація соціальної самореалізації спрямовує особистість на досягнення соціально значущих цілей (грошей, влади, престижу). Шляхи досягнення таких цілей до певної міри встановлені і регламентовані державою. Тому у процесі їх досягнення особистість змушена збільшити частоту свого перебування у нормативних ситуаціях. Швидкість досягнення мети залежить від того, наскільки успішними і адекватними будуть її дії у таких ситуаціях. Таким чином, особистість з переважаючою мотивацією соціальної самореалізації проявлятиме більшу активність у взаємодії із системою правових норм держави.

Взаємодія особистості та системи правових норм супроводжується визнанням (чи невизнанням) справедливості, правильності цих норм, тобто їх легітимності. Кожна особистість має певні уявлення про соціальну справедливість. Ці уявлення різні. Часто залежать від рівня прибутків особистості та соціального статусу. Особистість співвідносить правові норми зі своїм внутрішнім уявленням про справедливість і залежно від результату цього співвіднесення обирає певний варіант поведінки у нормативних ситуаціях. Як особливості правової поведінки особистості можуть залежати від легітимації правових норм? Людина може визнавати правові норми справедливими, виправданими, правильними, і тоді її правова поведінка буде правочинною і законослухняною. Людина може заперечувати правові норми, нехтувати ними і діяти всупереч їм, тоді вона здійснюватиме

правопорушення. Існує також ситуація, коли ставлення особистості до правових норм є невизначеним, амбівалентним. З однієї сторони система правових норм визнається такою, що упорядковує, систематизує життя людей. З іншої сторони, якщо особистісні інтереси суперечать правовим нормам, людина здатна піти на правопорушення, тобто правові норми визнаються відносними, а їх регулятивний вплив не є абсолютним. Загалом у процесі легітимації проявляється суб'єктність особистості, її здатність не лише сприймати, відображувати існуючу систему правових норм, але усвідомлювати свою взаємодію з нею, відрефлексовувати її. Отже, на міру інтенсивності взаємодії особистості з системою правових норм впливають не лише особливості сприймання системи права, але і суб'єктивна легітимація правових норм, що передбачає їх співвіднесення із внутрішнім уявленням особистості про соціальну справедливість.

Отже, на міру інтенсивності взаємодії особистості із системою правових норм впливають особливості сприймання системи права, легітимації правових норм та мотивації активності у системі правових норм.

Саме тому ми припускаємо, що психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки є:

- перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю);
- мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм);
- легітимаційний (суб'єктивна легітимація правових норм).

Розглянемо перцептивний психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Сприймання системи правових норм доцільно буде вивчати у рамках соціальної перцепції, оскільки система права – достатньо великий соціальний об'єкт, що не може бути сприйнятий одномоментно у всій його повноті. Соціальна перцепція – це сприймання, розуміння й оцінка людьми соціальних об'єктів: інших людей, самих себе, груп, соціальних спільнот,

подій та явищ. Цей термін до наукового ужитку ввів американський учений Дж. Брунер для визначення факту соціальної обумовленості сприймання і його залежності не лише від характеристик стимулу (об'єкту), але і від минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, значимості ситуації і т.д. Пізніше соціальну перцепцію стали розуміти як цілісне сприймання суб'єктом не лише предметів матеріального світу, але й об'єктів соціальних (інші люди, події тощо) [83].

Соціальна перцепція таких великих соціальних об'єктів як держава, організація, правова та економічна системи супроводжується створенням образу об'єкта, що ґрунтується на інтерпретації і є результатом рефлексії.

Сприймання правової системи особистістю можна визначити як відображення у психіці особистості елементів правової системи у сукупності їх якостей та частин, що можуть бути сприйняті у певний момент життєдіяльності. Так, сприймаючи такі її елементи як новину про прийняття конкретного закону або працівника правоохоронних органів, особистість формує уявлення про всю правову систему в цілому. Під час сприймання особистість активно застосовує різну інформацію для того, щоб класифікувати чи перевіряти гіпотези. Характер цих гіпотез визначається змістом минулого досвіду особистості та мотивами її діяльності. Наприклад, якщо мета діяльності студента – стати кваліфікованим юристом, то інформація про нове законодавство буде сприйматися ним більш структуровано, ніж та ж сама інформація буде сприйматися студентом із технічних спеціальностей. Отже, соціальна перцепція тісно пов'язана з емоційними станами, установками, мотивами, тощо.

Соціальна перцепція правової системи держави завжди відбувається за активної участі мислення, оскільки перцептивні образи завжди мають певне смислове значення. Сприймання не просто визначається набором подразників, що впливають на органи чуттів, а представляє собою динамічний потік найкращого тлумачення, пояснення наявних даних. Сприймання такого явища як правова система, є процесом цілісним, хоч і

складається з перцептивних дій по сприйманню окремих елементів цієї системи (норм, особистостей, установ). Навіть при сприйманні нової норми, особистість знаходить у ній елементи схожості з іншими нормами, відносить до певного класу. Сприймання норм може відбуватися наочно (побачив, прочитав) або аудіально (почув), або на основі реального досвіду (дізнався про існування норми уже після того, як був покараний за її недотримання). У результаті роботи мислення при відображенні правової системи держави виникають певні когнітивні структури (або системи знань), що містять абстраговану, узагальнену інформацію про правову систему держави.

Соціальна перцепція правової системи держави супроводжується такими психічними процесами: мисленням, завдяки якому ми усвідомлюємо те, що сприймаємо; мовою та мовленням, завдяки яким ми називаємо предмет сприйняття; почуття допомагають виробити певне ставлення до того, що сприймається, завдяки волі довільно організовується цей процес.

Під час соціальної перцепції правової системи держави можуть виникати такі психічні стани: стан фрустрації при конфлікті власних потреб з вимогами правової системи, стан тривоги – у процесі узгодження потреб із вимогами правової системи, стан зосередженості – при сприйманні окремих елементів правової системи, стан сумніву – якщо сприйнята правова система видається не дуже справедливою; стан розгубленості, якщо повнота сприйняття елементів правової системи недостатня для ефективної життєдіяльності.

Соціальна перцепція – необхідна умова для орієнтування у навколишній дійсності. Сприймання предметів та явищ, які уособлюють правову систему та умов діяльності, які нею визначаються, становлять необхідну умову усвідомлення людської дії. Оскільки правові норми відіграють важливу роль у регулюванні життя соціуму, соціальна перцепція правової системи держави є необхідною умовою орієнтування особистості у навколишній дійсності.

Відомо, що сприймання (у тому числі і соціальних об'єктів) залежить від особливостей конкретної особистості. Так, сприймання правової норми може супроводжуватись припам'ятовуванням ситуацій, у яких особистість із цією нормою стикалася; уявленням про те, а що було би, якби особистість потрапила у ситуацію, що підпадає під дію цієї норми. Сприймання норми – це сприймання певного варіанту поведінки і її наслідків. Знання того, що певні дії у певній ситуації породжують певні наслідки, можуть впливати на поведінку особистості, оскільки (залежно від особистості) можуть або стримувати цей тип поведінки, або провокувати особистість на структурування своєї життєдіяльності таким чином, щоб уникнути покарання.

Отже, соціальна перцепція правової системи держави є одним із базових психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Результатом соціальної перцепції правової системи держави є образ права. Це явище близьке за своїм змістом до феномену "образ світу", який довгий час був предметом вивчення радянських психологів [84; 85; 86]. Співвідносним із поняттям "образ світу" є поняття "картини світу", яку Артем'єва Є. Ю. визначає як сукупність образів об'єктів світу, системи суб'єктивних значень [87], точніше не образи об'єктів, а образи ставлень до них. Завдання сформулювати образ виникає завжди, коли суб'єкт зіштовхується з новою для нього дійсністю [88]. Образ може розвиватися, удосконалюватися. У ньому містяться також і інваріантні, стабільні властивості. Видається цілком обґрунтованим припущення про те, що образ правової системи у психіці особистості також містить статичні (імовірно – неусвідомлювані) та індивідуальні (результат індивідуального досвіду) компоненти.

Про образ правової системи держави як приватний випадок образу соціального світу, можна сказати наступне: це універсальна форма організації знань людини, що визначає можливості пізнання й керування

правовою поведінкою. Цей образ – суто індивідуальний феномен, він властивий особистості як цілісному, активному суб'єктові діяльності. Це сукупність або упорядкована система знань людини про правову систему держави, що опосередковує, переломлює через себе соціальну активність. Розвивається й трансформується у процесі діяльності людини виникає на стику зовнішніх і внутрішніх вражень.

Образ права (за О. Г. Белобородовим) – це “цілісна стійка система смислових утворень, що відображають правові об'єкти, явища і процеси в свідомості індивідуального чи колективного суб'єкта, в яких зафіксовано емоційно-смислове ставлення до них, що ґрунтується на минулому досвіді, опосередковує надалі сприймання і взаємодію з об'єктами і явищами правової реальності” – [10, 169]. Таким чином, до поняття “образ права” відносяться смислові ставлення особистості до правових об'єктів, явищ. Позитивний образ права підсилює ефективність нормативно-правового регулювання поведінки особистості, а негативний образ права – навпаки, внаслідок існування смислових бар'єрів через суперечливі правові установки. До образу права автор відносить як знання про право, так і ставлення до нього [10]. Автор пише про те, що смислове ставлення до правових об'єктів, цінностей і явищ відіграє значну роль у регуляції поведінки у юридично значимих ситуаціях. Основні конструкти опосередковують сприймання об'єктів права, наділяють їх особистісним смислом. Особистісний смисл визначає правові установки, – а через них і правову поведінку.

Виходячи з основних тверджень теорії Дж. Келлі, ми припускаємо, що сприймання правової системи держави відбувається за допомогою біполярних конструктів, причому перелік цих конструктів є дуже індивідуальним і залежить від попереднього життєвого досвіду особистості. Які ж конструкти можуть бути “головними” при сприйманні особистістю правової системи держави?

Ми можемо припустити, що ці конструкти відображують деякі об'єктивно існуючі властивості правової системи. Маються на увазі давно

відомі теоретично визначені функції правової системи, які вона виконує по відношенню до особистості: регулятивна та охоронна.

Якщо розглядати ті функції права, які воно виконує по відношенню до особистості, то можна відмітити такі, як: 1) функція забезпечення почуття безпеки (задоволення патерналістських очікувань); 2) функція контролю, обмеження, встановлення відносного порядку у соціальних чи майнових відносинах – насамперед можливої експансії одних осіб чи груп проти інших осіб чи груп. Як бачимо, правова система призначена насамперед для того, щоб охороняти порядок та встановлювати справедливість у соціумі. Важливість саме цих функцій підтверджується дослідниками багатьох гуманітарних наук.

Лінгвісти та етнографи відзначають, що підходи різних народів до визначення першоджерела земних законів були схожими. Так, термін "право" має корінь, спільний для санскриту, іранської мови та латини, і означає "порядок" як гармонійну відповідність усіх частин цілого. "Закон" (санскрит, грецька мова) у буквальному сенсі означає "правило, встановлене небом" [89]. Загальновизнано, що вище суспільне призначення права – забезпечувати, гарантувати нормативним шляхом порядок в суспільстві. Отже ми можемо припустити, що принаймні один із конструктів, за допомогою яких особистість сприймає правову систему на одному зі своїх полюсів містить слово "порядок". Проте для уточнення цього припущення доцільним є проведення пілотажного емпіричного дослідження.

Проте соціальною перцепцією та легітимацією правових норм держави світ психологічних явищ, що опосередковують взаємодію системи права та особистості, не обмежується.

Враховуючи мету та завдання дослідження, ми не будемо розглядати власне феномен правової поведінки, оскільки виходимо з того положення, що це – доступний для реального споглядання наслідок дії внутрішніх психологічних механізмів взаємодії особистості із системою правових норм, які власне і складають предмет нашого дослідження. Натомість ми вважаємо

за потрібне наголосити на важливості феномену мотивації, яка обумовлює частоту, щільність взаємодії особистості й системи права, тому заслуговує на право бути розглянутою у контексті даного дослідження.

Загальноновизнано, що активність особистості (у тому числі і соціальна) ґрунтується на двох процесах – мотивації й перцепції, нерозривно взаємопов'язаних. Без мотивації сприймання стає непотрібним. З іншої сторони, без сприймання й усвідомлення зовнішньої дійсності особистість не здатна спрямовувати активність на задоволення потреби взаємодії з оточуючим середовищем.

Виходячи з контексту нашого дослідження, необхідним є з'ясування питання про мотиваційну сферу особистості, оскільки основоположним моментом включення особистості у систему правових норм держави є розвиток мотиваційно-потребової сфери на основі особистісних смислів і формування ціннісно-сислової системи в цілому. Простіше кажучи, важливою силою, що впливає на людську поведінку є її мотивація як специфічний вид внутрішньої регуляції діяльності людей, як сукупність психічних компонентів, що лежать в основі детермінації поведінки, процес спонукання людини до здійснення тих чи інших дій та вчинків [90; 91]. Мотивацію ми будемо розглядати не лише як сукупність чинників, що визначають поведінку, але як складно організований регулятор життєдіяльності особистості, що відображує у своїй психіці особливості об'єктивної діяльності, в яку включається і зовнішній для людини світ, і сама людина у всіх її об'єктивних характеристиках [92; 93; 94].

Мотиваційну сферу особистості вітчизняні психологи Алексєєва М. І., Асєєв В. Г., Балл Г. О., Божович Л. І., Леонтьєв О. М., Мясіщев В. М., Орлов Ю. М., та ін. вивчали у контексті конкретної практичної діяльності, маючи на увазі включеність у систему колективних та суспільних відносин. Підкреслюючи особливе значення мотиваційної сфери у відображенні особистістю навколишньої дійсності, С.Л.Рубінштейн указував, що первинними є не об'єкти споглядання, а об'єкти потреб і дій людини [95].

Специфіка активної мотиваційної установки у тому і полягає, що вона фіксує такий стан дійсності, який є бажаним, але якого немає в наявності.

Отже, розгляд процесу нормативно-правової регуляції поведінки особистості був би не повним без детального розгляду мотивації, яка спонукає особистість до взаємодії з правовою системою.

Мотивація активності особистості в нормативних ситуаціях представляє собою сукупність станів та процесів, які забезпечують спрямованість діяльності особистості на задоволення певних потреб. Передумовою, джерелом мотивації є потреба. Актуалізована потреба спричиняє цілу низку таких психічних станів, як стан напруги (який людина намагається знизити), стан активізації зусиль, спрямованих на задоволення потреби, стан задоволення потреби або стан фрустрації (якщо потребу задовольнити неможливо). До мотиваційних станів особистості відносяться також: установки, бажання, інтереси, потяги й прагнення [1]. Отже, можна стверджувати, що мотивація активності особистості є сукупністю певних психічних станів та процесів.

Крім того, мотивація активності є необхідним компонентом структурно-функціональної організації життєдіяльності особистості, оскільки вона запускає алгоритм, програму поведінки, і таким чином зумовлює поведінку. Мотиваційне збудження, що спричиняє активність особистості, визначає спрямованість її діяльності на досягнення певної мети, що, у свою чергу, зумовлює програмування процесу досягнення мети, який іде від вихідного стану до кінцевого результату. При цьому особистість узгоджує власні дії з вимогами середовища, формує той чи інший тип поведінки.

Мотивація активності особистості може включати в себе як свідомі, так і несвідомі компоненти. Зокрема, експериментально доведено, що мотиви діяльності можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими [96; 97; 98; 99; 100; 101]. Оскільки мотивація регулює правову поведінку, то відповідні мотиваційні стани та процеси входять до структурно-функціональної організації життєдіяльності особистості в правовому полі. Отже, мотивація

активності особистості в системі правових норм є психологічним механізмом нормативно-правової регуляції особистості.

Соціальна активність – це своєрідний спосіб життєдіяльності суб'єкта, що втілюється у свідомій спрямованості його діяльності на перетворення соціальних умов відповідно до особистісних інтересів, ідеалів, потреб [102]. Мотивація соціальної активності зумовлена інтенцією суб'єктної самореалізації, що проявляється у сфері соціального життя і характеризується прагненням успіху та визнання зі сторони соціального оточення. Мотивація активності особистості у системі правових норм держави є одним із різновидів мотивації соціальної активності особистості.

Активність особистості у системі правових норм характеризується насамперед перебуванням особистості у нормативній ситуації. Нормативну ситуацію слід розуміти як таку, що регулюється формальними офіційними правовими нормами держави. Відповідно складовими нормативної ситуації є формальна правова норма, нормообраз і реальна поведінка, яка може бути як правочинною, так і неправочинною. Активність особистості у системі правових норм передбачає активне сприймання норм, усвідомлене їх врахування, ініціативне та цілеспрямоване застосування у своїй діяльності. Кожна людини протягом життя час від часу перебуває у нормативних ситуаціях (сплата податків, голосування на виборах). Активність особистості у системі правових норм визначається не лише частотою перебування у таких ситуаціях. Важливу роль відіграє рефлексія цієї ситуації саме як нормативної, усвідомлення наявності різних варіантів поведінки у цій ситуації та їх наслідків. Дії людини з високим рівнем активності у системі правових норм є результатом цілеспрямованого й усвідомленого вибору із множини варіантів. Виходячи з цього, активність особистості у системі правових норм держави можна визначити як ініціативний вплив особистості у рамках нормативної ситуації на оточуюче середовище, на інших людей, на себе, що характеризується свідомою спрямованістю її діяльності й поведінки на зміну соціального середовища або на консервацію існуючого стану речей.

Формування мотивації активності особистості у системі правових норм держави залежить від частоти перебування особистості у типових нормативних ситуаціях, усвідомленості дій у таких ситуаціях, ініціативності або конформності таких дій. Нормативно-правова активність особистості може мати різний “знак”, тобто бути як правочинною, так і неправочинною. У цьому сенсі злочинець і правослухняний громадянин можуть однаковою мірою активно контактувати з правовою системою держави.

Мотивація соціальної самореалізації передбачає прагнення особистості до якомога більш повної реалізації свого соціального потенціалу, до досягнення соціального успіху. Соціальна самореалізація полягає у тому, що підтвердження свого успіху особистість отримує зі сторони соціуму у вигляді грошей, влади, визнання, тощо. Тобто соціальна самореалізація ставить особистість у досить залежне від соціуму становище. Без взаємодії із соціальним оточенням соціальна самореалізація неможлива.

Шляхи досягнення соціального успіху є певною мірою регламентованими різноманітними правовими нормами. Тому для того, щоб досягти успіху, особистість так чи інакше має взаємодіяти з правовою системою держави, співвідносити свої дії з чинним законодавством, фіксувати та реєструвати свої кроки на шляху досягнення соціального успіху. Досягнення соціального успіху потребує стабільності й упорядкованості соціального середовища. Це необхідно для того, щоб людина, яка прагне досягти успіху, могла чітко спланувати свої дії і передбачити реальні наслідки своїх учинків. Якщо ситуація в суспільстві нестабільна, якщо відсутні стійкі критерії оцінювання продуктів діяльності людей – пересічному індивіду важко визначити, що саме слід робити для досягнення успіху. Оскільки впорядкованість соціального середовища визначається правовою системою держави, то, отже, правова система держави пов’язана із соціальною самореалізацією особистості. Загалом активність особистості в правовому полі держави залежить насамперед від того, наскільки сильно вираженим є мотив соціальної самореалізації особистості.

Розглянемо легітимаційний психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Для вивчення оцінного компоненту правової психіки ми скористаємося терміном “легітимація” оскільки він якнайповніше визначає схильність людини співвідносити правові норми зі своїм внутрішнім критерієм справедливості.

Легітимація (від лат. *legitimus* – законний, узаконений) – це психологічний механізм функціонування особистості в системі правових норм держави, за допомогою якого правова норма набуває психологічної легітимності, тобто стану, що виражає правильність, виправданість, доцільність і інші сторони відповідності конкретної правової норми установкам, очікуванням особистості, її життєвим планам. Легітимація правових норм у свідомості особистості пов’язана з комплексом переживань і внутрішніх установок людей, з уявленнями особистості про відповідність конкретної правової норми нормам соціальної справедливості.

Оцінка легітимності правової норми здійснюється особистістю шляхом порівняння її зі своєю внутрішньою ідеальною моделлю, з уявленням про соціальну справедливість. І якщо реально існуючі норми, за думкою особистості, не в змозі забезпечити їй безперешкодний рух до самореалізації (насамперед, соціальної), то її ставлення до них буде критичним, а виконання норм вимушеним. Особистість представлятиме собою "зону ризику", тому що при найменшій можливості прагнутиме перейти в зону девіантної поведінки.

Імовірність досягнення особистістю своєї мети великою мірою залежить від здатності врахувати всі можливі фактори, що можуть сприяти або перешкоджати цьому. Держава взяла на себе функцію зробити хоча б деякі фактори досить визначеними, для цього вона створює нормативно-правову систему регулювання відносин у суспільстві і здійснює контроль за її виконанням. От чому легітимною для особистості, принаймні з раціональною орієнтацією поведінки, буде правова система, що забезпечує стабільність закону, неухильне виконання його всіма громадянами, що

зводить до мінімуму непередбачуваність соціального життя. Така правова система збільшує шанси особистості, що будує життєві плани і робить кроки в напрямку їх реалізації. Отже, психологічна легітимність правових норм багато в чому визначає поведінку особистості у правовому полі.

Суб'єктивна легітимація правових норм є психологічним механізмом функціонування особистості в системі правових норм держави, оскільки:

- легітимація включає в себе такі психічні процеси, як відображення правової норми, певні мислительні операції, спрямовані на співвіднесення цієї норми з реально існуючими інтересами, установками, цінностями, життєвими планами особистості;

- легітимація пов'язана з такими психічними станами, як стан задоволення, якщо правова норма відповідає уявленням особистості про соціальну справедливість і готовність виконувати цю норму; або ж стан когнітивного дисонансу в тому випадку, якщо існуюча правова норма заперечує уявлення особистості про соціальну справедливість;

- легітимація правових норм держави є необхідним компонентом структурно-функціональної організації життєдіяльності особистості, оскільки в повсякденному житті особистість (особливо якщо вона прагне досягнути соціального успіху) постійно змушена контактувати з правовою системою і співвідносити свої дії у нормативних ситуаціях із правовими нормами;

- рівень легітимації правових норм обумовлює поведінку особистості в правовому полі держави; наприклад, низький рівень легітимації, що має форму правового нігілізму, призводить до проявів протиправної поведінки.

Хазратова Н. В. визначає три рівні суб'єктивної легітимації правової системи держави у свідомості особистості: правовий нігілізм, правовий релятивізм, правовий ригоризм [103].

Отже, мотивація активності особистості у системі правових норм держави, соціальна перцепція правових норм і легітимація правових норм є психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Взаємозв'язок між ними графічно представлений у Додатку А.

Висновки до розділу 1

У першому розділі “Теоретичні проблеми дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості” зроблено спробу окреслення напрямків дослідження психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості, проаналізовано характер підходу до цієї проблематики з позицій основних теорій особистості, визначено методологічну базу дослідження.

Нормативно-правова регуляція з психологічної точки зору передбачає упорядкування соціальної поведінки особистості як суб’єкта активності відповідно до формальних правових норм. Особистість у цьому процесі є як об’єктом, так і суб’єктом регуляції. У якості суб’єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними (перебуває у нормативно-правових ситуаціях), у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб’єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено.

Поняття “психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості” на основі аналізу соціально-психологічної літератури можна визначити як сукупність станів та процесів, усвідомлюваних та неусвідомлюваних, із яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави, і які визначають характер взаємодії особистості з нею. Психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки особистості є перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю), легітимаційний (психологічна суб’єктивна легітимація правових норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм).

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ І ТЕХНІКИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Інструментарій емпіричних досліджень

Спираючись на результати теоретичних досліджень психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, розглянемо найбільш поширені методи соціально-психологічного дослідження з точки зору їх адекватності меті та завданням нашого дослідження. Відповідно до завдань нашого дослідження нам необхідно підібрати методики, які б дозволяли нівелювати імовірну схильність респондента давати соціально бажані відповіді, створити умови, у яких особистість проявлялася би вільно, не думаючи про кінцеву мету дослідження; крім того, ці методики мають бути універсальними для дослідження осіб різного віку, статі, соціального походження, виявляти не лише усвідомлювані, а й неусвідомлювані аспекти відносин особистості та системи правових норм і т. д.

Для дослідження правової психіки нерідко застосовують метод опитування (анкетування та інтерв'ю, побудовані за зразком “питання-відповідь”). За допомогою опитування вивчаються правові знання та оцінки (рідше – мотиви правової поведінки). Іноді ці результати порівнюються з поведінкою, що спостерігається. Причому таким чином відбувається дослідження як особистісного, так і групового рівнів правової психіки. Загалом у дослідженнях масової правової психіки акцент робиться на почуттях і ставленнях людей до досліджуваних об'єктів. Як правило, спеціальне співвіднесення виявлених ставлень із конкретною правовою поведінкою не проводиться, очевидно тому, що наявність зв'язку між

настановами та реальною поведінкою постулюється, хоч це і не доведено [104].

Опитування також використовуються і для вивчення соціальних уявлень, зокрема, і про систему правових норм держави. Незважаючи на різноманітність і широке розповсюдження опитувань, їх можливостей недостатньо для вивчення психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, оскільки отримувана інформація є досить поверховою, вона обмежена припущеннями дослідників, не відображує реальних внутрішніх суперечностей, що можуть характеризувати ставлення особистості до права.

Застосування методу опитування у нашому дослідженні мало б свої переваги, оскільки дозволяє досить швидко зібрати велику кількість інформації у вигляді, придатному для якісної та кількісної статистичної обробки. Проте слід пам'ятати, що при застосуванні цього методу ми ризикуємо отримати недостовірні результати. Так, мотив соціальної бажаності може суттєво вплинути на відповіді щодо ставлення до правової системи.

Настава на соціально-бажані відповіді – це тенденція досліджуваних відповідати на запитання опитувальника так, щоб виглядати "соціально позитивним": якщо "соціально позитивна відповідь" можлива й передбачена в опитувальнику, то дуже імовірно, що досліджувані будуть обирати саме її [105]. У прагненні давати соціально бажані відповіді можуть проявлятися також захисні механізми досліджуваних. Особистість, зазвичай, прагне виглядати соціально позитивною, законослухняною. І якщо реально вона має нігілістичні настановлення стосовно системи правових норм держави, існує велика ймовірність того, що особистість буде заперечувати ці настановлення, проектувати на інших людей тощо.

Запитання щодо ставлення до правової системи передбачають наявність здатності особистості респондента до рефлексії такого ставлення. В той же час, як відомо, змісти масової психіки є фрагментарними, відсутній

логічний зв'язок між ними. Тому реальне ставлення суб'єкта до системи правових норм держави неможливо виявити без урахування більш глибоких рівнів відображення правових явищ, у яких зафіксовано сукупний досвід і ставлення суб'єкта до правової сфери у згорнутій знаково-символічній формі. Наприклад – у вигляді практично неусвідомлюваних, маловідрефлексованих і не завжди доступних вербалізації смислових утворень психіки [106].

Ці прошарки суб'єктивного досвіду визначають стабільне ставлення суб'єкта до правових явищ, об'єктів і процесів, впливають на регуляцію соціальної активності. Для того щоб правові норми регулювали діяльність, вони мають набути особистісного сенсу в контексті розгортання індивідуальної життєдіяльності.

Саме особливості правової психіки на рівні її смислової організації демонструють розбіжності між правовою психікою правопорушників та правослухняних громадян. Згідно з теорією нейтралізації, правова психіка злочинців роздвоєна – правові норми, норми поведінки виступають в якості еталону оцінки “для інших” та існують на рівні значень, а для пояснення логіки свого життя, своїх учинків, існує особлива система смислів, що може виправдати будь-які форми та прояви деліквентної поведінки. R.Scott довів існування у злочинців нераціональних, неадекватних дійсності когнітивних схем, що існують як на індивідуальному, так і на груповому рівні правової психіки [107].

Отже, правові норми можуть бути декларованими, знаними, але не мотивувати поведінку стосовно тих об'єктів, які дані норми й цінності фіксують. Тому справжнє ставлення до системи правових норм держави можна визначити лише на рівні смислових структур образу світу. До того ж, необхідно враховувати, що правові настановлення можуть проявлятися лише у конкретних нормативних ситуаціях (реально існуючих або штучно створених дослідниками).

Враховуючи це, при дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості до використання традиційних опитувальників (анкет), слід ставитися у край обережно, уникаючи прямих відкритих запитань, спрямованих на виявлення атиitudів, що могли б активізувати захисні механізми та вплинути на достовірність результатів.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що успішне застосування методу опитування у дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості є дуже проблемним. Цей метод дозволяє діагностувати здебільшого декларовані настановлення щодо правової поведінки, декларовані соціальні норми, соціальні стереотипи і ретроспективну характеристику тих фактів правової поведінки, про які досліджуваний згідний розповідати.

Існує висока імовірність отримання недостовірних результатів через схильність респондента давати соціально бажані відповіді, вплив захисних механізмів особистості, її низьку здатність до рефлексії своїх відносин із системою правових норм держави, а також непридатність цього методу до дослідження глибинних і почасти неусвідомлюваних смислових структур образу світу, частиною якого є образ права.

Щодо застосування тестової психодіагностики у дослідженнях правової психіки можемо констатувати: існує надзвичайно мало таких тестів, що можуть бути адекватно застосовані для досліджень такого типу.

Деякі стандартизовані тестові методики містять шкали, що можуть розглядатися як такі, що виявляють схильність до правопорушень, наприклад, шкала “відповідальності та самоконтролю” у Каліфорнійському психологічному опитувальнику (CPI) або шкали “дисциплінованість-нестача контролю” та “соціального конформізму-непокірності” у тесті “Комрея особистісні шкали” (CPS) [108].

З існуючих та таких, що активно використовуються, методик, що дозволяють тією чи іншою мірою діагностувати психологічний зміст

правової поведінки, необхідно відмітити також методику 16 – факторного дослідження особистості Р.Кеттела, ряд додаткових шкал ММРІ, опитувальник Басса-Даркі та ін.

У патохарактерологічному діагностичному опитувальнику (ПДО) А. Е. Личко міститься шкала, що діагностує ставлення до правил і законів. [109] Цей тест дозволяє досить повно діагностувати психологічні характеристики девіантної поведінки, проте він орієнтований на клінічну область застосування, клінічні феномени, і спрямований у першу чергу на вивчення загальних рис характеру особистості, а не безпосередньо тієї психологічної реальності, яка стоїть за феноменом правової поведінки. Крім того, на думку деяких авторів, за рядом психометричних характеристик він не відповідає вимогам, що пред'являються до психодіагностичних методик цього класу і на даний час не є тестом-опитувальником у строгому сенсі цього слова [110].

Загалом ці тести існують для вивчення переважно тих особистісних рис, які проявляються незалежно від того, наскільки часто особистість потрапляє у нормативні ситуації і як себе у цих ситуаціях поводить.

Існує методика СОП (“склонность к отклоняющемуся поведению” (рос.) – стандартизований тест-опитувальник, призначений для виміру готовності (схильності) підлітків до реалізації різноманітних форм протиправної поведінки (автор – А. Н. Орел). Включає два варіанти методики, орієнтованих на жіночу й чоловічу частини підліткової популяції; обидва варіанти охоплюють всю підліткову популяцію в цілому. Є можливість корекції отриманих результатів з урахуванням фактору соціальної бажаності, містить шкалу, спрямовану на вимір готовності досліджуваного давати про себе переважно соціально-бажану інформацію.

Тест “СОП” призначений для обстеження осіб старшого підліткового та молодшого юнацького віку. Дає можливість діагностувати схильність до таких норм девіантної поведінки, як агресивна, самознищуюча, адитивна, делінквентна. Шкали опитувальника поділяються на змістовну й службову. Змістовні шкали, спрямовані на вимірювання психічного змісту комплексу

пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних настанов, що стоять за цими поведінковими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваних надавати про себе соціально-бажану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також призначена для корекції результатів по змістовних шкалах залежно від вираженості настанови досліджуваного на соціально-бажані відповіді. Методика стандартизована, валідна і надійна. Проте вона може застосовуватися для дослідження лише осіб певного віку, а тому не придатна для досліджень широкого загалу носіїв правової психіки [109; 111].

Отже, загальновідомі стандартизовані тестові методики, не зважаючи на те, що певною мірою нівелюють вплив настанови на соціальну бажаність, не можуть бути використані у якості основного інструмента наших досліджень, оскільки непридатні для дослідження тих особистісних сенсів, які містяться на смисловому рівні правової психіки кожної особистості, для дослідження глибинних психологічних феноменів.

Очевидно, більш адекватними відповідно до завдань нашого дослідження є проєктивні тестові методики, які дозволяють дослідити як усвідомлювані, так і неусвідомлювані особистісні сенси, що містяться на смисловому рівні правової психіки; крім того, ці методики є універсальними для дослідження осіб різного віку, статі, соціального походження.

Проєктивні методики – сукупність методик, спрямованих на дослідження особистості, що утворені в межах проєктивного діагностичного підходу. Найбільш суттєвою ознакою проєктивних методик є використання в них невизначених, неоднозначних та слабкоструктурованих стимулів, які досліджуваний повинен конструювати, розвивати, доповнювати, інтерпретувати. Стимули проєктивних методик набувають зміст не лише у силу їх об'єктивного значення, а й у зв'язку з особистісним значенням, що надається досліджуваним. Звідси і характерна для проєктивних методик

відсутність оцінки відповідей-реакцій як “правильних чи помилкових”, обмежень у їх виборі. [84]

Існує досить багато різноманітних проєктивних методик, які у цілому характеризуються здатністю відображувати найбільш суттєві аспекти особистості у їх взаємній залежності й цілісності функціонування. Вони також подібні у побудові та стратегії проведення проєктивного експерименту – у поведінці дослідника, підборі стимулів та постановці діагностичних задач.

Питання про застосування проєктивних методик у вітчизняній психології залишається гостро дискусійним. Загальноприйнятою є думка про недостатню об’єктивність методик – можуть бути відсутні нормативні дані, недостатня стандартизованість, і взагалі можливість останньої проблематична, тому що взаємодія експериментатора з досліджуваним сильно залежить від особистісних особливостей останнього, також занадто жорстка формалізація суперечить самому духу проєктивних методик.

Згідно традиційних способів оцінки, проєктивні методики характеризуються середніми показниками валідності та надійності. Тому більшість психологів досить низько оцінюють їх як психометричні інструменти, оскільки не виключають впливу на відповіді досліджуваного ситуаційних чинників: інструкцій, впливу експериментаторів, стимулів, тимчасових станів суб’єкта і т.д. Крім того, існує проблема надійності і валідності проєктивних методик унаслідок наявної нестабільності результатів і суперечливості інтерпретацій даних. Проте проєктивні методики дозволяють використовувати невербальний стимульний матеріал та діагностувати глибинні психологічні феномени. Для підвищення достовірності отриманих результатів використовують, зазвичай, паралельні дослідження з використанням інших, більш стандартизованих методик. Продуктивність використання проєктивних методик у прикладних психологічних дослідженнях не викликає сумніву, але етапу широкого використання їх на практиці має передувати етап теоретичної апробації.

Зокрема, проєктивний метод може бути обґрунтований виходячи із загальнотеоретичного положення про пристрасний характер психічного відображення й ставлення людини до світу соціальних явищ. Загальновідомо, що специфіка проєктивного методу полягає у його спрямованості на виявлення насамперед суб'єктивно-конфліктних відносин і їх представленості у індивідуальній свідомості у вигляді “особистісних сенсів” або “значущих переживань”. Проте, на відміну від традиційної психоаналітичної точки зору, ми розглядаємо конфлікт не як наслідок боротьби між різними інстанціями чи рівнями “всередині” особистості, а як породження структури й динаміки умов самої життєдіяльності суб'єкта.

У проєктивному дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості моделюються (звичайно, в узагальнено-схематичній формі) найбільш розповсюджені життєві ситуації. Але саме тому, що вони не є реальними для досліджуваного, він має ніби то більшу свободу у них, ніж це могло би бути у житті. А це значить, що у подібних “змодельованих” ситуаціях проявляються не лише закріплені звичкою стереотипи емоційного і поведінкового реагування, не лише потреби й мотиви, що відкрито демонструються повсякденно, але і ті, що залишаються “не програними”, нереалізованими суб'єктом. У якості бар'єрів чи перешкод, що утруднюють їх реалізацію, виступають об'єктивні чи суб'єктивні обставини діяльності – жорсткі вимоги дійсності, що часом не піддаються зміні, моральні чи правові норми, якості власної особистості.

Можна припустити, що перешкода у діяльності спонукає суб'єкта до сенсоутворення – оцінки життєвого значення для нього перешкод, складних життєвих обставин і його дій у цих обставинах. Цей процес і відтворюється у проєктивному дослідженні, проте в уявних ситуаціях він може бути не цілком тотожним процесу сенсоутворення у реальній життєдіяльності. Так, далеко не завжди він виступає у формі свідомої рефлексії особистісного сенсу тих чи інших життєвих ситуацій, але може проявлятися і більш безпосередньо – у формі переживання потреби, потягу, почуття радості чи

образи. Отже, проєктивні методики найбільшою мірою відповідають меті та завданням нашого дослідження.

У рамках нашого дослідження було використано такий вид проєктивних методик, як асоціативний експеримент.

Асоціативний експеримент є попередником проєктивних методик дослідження особистості. Стимульний матеріал складається з одного слова або списку не зв'язаних між собою слів-стимулів. При прочитанні кожного такого слова-стимулу досліджуваному пропонується якомога скоріше вимовити перше слово, яке спало на думку. Фіксується час реакції та інші особливості поведінки досліджуваного.

Інтерпретація отриманих даних визначається теоретичними поглядами дослідників. Згідно К. Г. Юнгу, за характером асоціацій, часом реакцій, загальною поведінкою під час обстеження, можна зробити висновки про приховані афективні комплекси. У центрі уваги Р. Рапопорта знаходиться психосемантична проблема. Більшість дослідників сьогодні схильні розглядати словесний тест асоціацій у якості індерективного прийому вивчення інтересів та настанов особистості.

Питання про валідність даного тесту не може бути вирішено однозначно, проте його можна застосовувати як в індивідуальних, так і в групових обстеженнях. У даному дослідженні було використано модифікований ними варіант словесного тесту асоціацій. Ми виходили з теоретичного положення про те, що слова-реакції на дані слова-стимули відображують інтереси та настанови конкретної особистості, а також ставлення до певного соціального феномена.

Оскільки наше дослідження стосується відносин особистості та системи правових норм, то особливо важливим є вивчення несвідомих аспектів реагування особистості на систему права, отже слова-стимули в даному тесті мають бути пов'язані з феноменом права, відображати найбільш суттєві його характеристики.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що проєктивні методики та їх модифікації можуть бути використані у рамках дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, оскільки вони дозволяють нівелювати вплив настанови особистості на соціальну бажаність, виявити глибинні особистісні змісти, що опосередковують відносини особистості та системи правових норм держави.

Також для дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості можуть бути застосовані **психосемантичні методики**.

Теоретичні розробки у царині психосемантики базуються на уявленні про розмежування картини світу, властивої суб'єкту, і власне дійсності. Саме особливості картини світу, пов'язані з індивідуальним досвідом суб'єкту, його смисловим ставленням до реальності, обумовлено суперечливістю образів права, які нам необхідно вивчати. До цього напрямку відносяться імпліцитна теорія особистості Дж. Брунера і Р. Тагіурі [112], теорія особистісних конструктів Дж. Келлі [113], та уявлення О. М. Леонтьєва про образ світу як п'ятий квазивимір, у якому відкривається людині об'єктивний світ [85].

Проблема опису цієї психологічної реальності – картини світу суб'єкту, що складається з конкретних компонентів змісту психіки індивіду, – вирішується за допомогою відтворення цих конкретних компонентів (семантичних категорій, значень), їх просторової структури, ієрархії, взаємозв'язків. Семантичні категорії являють собою згорнуту в одне поняття цілісну систему знань, уявлень про деяку область суспільних відносин, спродукованих людством у процесі спілкування та взаємодії [114]. Категорії розрізняються за своєю предметною специфічністю та рівнем узагальнення, утворюють між собою зв'язки та структури.

Одним із способів відтворення цих зв'язків та структур є метод реконструкції семантичних просторів [115; 116; 117]. Семантичний простір представляє собою сукупність певним чином організованих ознак, що

описують та диференціюють об'єкти. Існуючі правила групування ознак дозволяють виділяти більш місткі, ємні категорії, що є базовими у описі даних об'єктів. Для цього використовуються такі статистичні процедури, як багатомірний аналіз (факторний, кластерний, багатомірне шкалювання і т. п.), яким піддаються результати суб'єктивного шкалювання, що можуть бути отримані, зокрема, за допомогою тесту особистісних конструктів. [69; 113]

Метод особистісних конструктів Дж. Келлі (іноді його називають “Репертуарні ґратки Келлі”) було створено для дослідження одиничних випадків. Проте його все частіше використовують і в масових психологічних обстеженнях. Оскільки досвід людей по суті своїй соціальний, більшість конструктів у різних людей подібні. Виявлення стабільних конструктів та стійких паттернів зв'язків між об'єктами дозволить отримати уявлення про структуру соціальних репрезентацій, характерних для тієї чи іншої групи досліджуваних.

Особистісні конструкти визначають ту систему суб'єктивних категорій, крізь призму яких суб'єкт здійснює не лише міжособистісне сприймання, але і сприймання великих соціальних об'єктів. Чим ширшим є набір особистісних конструктів у суб'єкта, тим більш багатомірним, диференційованим є образ світу, себе, інших, тобто тим вище його когнітивна складність.

Значимість показників когнітивної складності знайшла експериментальне підтвердження в багатьох дослідженнях. Когнітивно складні досліджувані більш точні в прогнозуванні поведінки людей [118], менш схильні до проєкцій асимілятивного типу, менш полезалежні, тобто менш прагнуть змінювати своє враження про інших при отриманні інформації, що надходить [119; 120], більш емпатійні [121], більш диференційовано сприймають соціальну ситуацію [122; 123], сприймають більший обсяг невербальної інформації [124]. Вони також краще пророкують в експерименті конструкти інших [125; 126], а виходить, більшою мірою здатні до розуміння внутрішнього світу інших і краще здатні пророкувати їх

учинки. "Когнітивно прості" більш нетерпимі до когнітивного дисонансу, більш схильні до "ефекту ореола", більш однозначно й оціночно диференціюють об'єкти [127], більш чутливі до нав'язаної вербальної настанови в оцінці інших [128], роблять більш сильний вплив на поведінку інших, нав'язуючи чужій свідомості свої смаки, думки, цінності, настанови, тому що краще володіють технікою спрощення матеріалу [87].

Слід відмітити, що згідно основних положень теорії Дж.Келлі, особистість є насамперед "людиною-вченим", "людиною-дослідником", яка може передбачати й контролювати події і власну поведінку, здійснює вибір певного типу поведінки, враховуючи можливі наслідки своїх дій. Ці тези про природу людини наближаються до основних положень суб'єкт-суб'єктного підходу, про який ішлося вище. Таким чином, кожна особистість є активним суб'єктом у стосунках із системою правових норм, має власну концептуалізовану систему правових знань та переконань.

Модифікований згідно завдань дослідження варіант методики "Репертуарні гратки Келлі" надасть можливість виявити та проаналізувати систему конструктів, за допомогою яких правова система представлена у масовій правовій психіці, отримати картину взаємного розташування елементів правової системи у просторі, заданому системою конструктів. Використання репертуарних ґраток та їх повний змістовний аналіз дозволяє сформулювати гіпотези про характер і природу цього зв'язку.

Репертуарна ґратка становить матрицю, у якій на рядках знаходиться певна група об'єктів (елементи). Стовпчикам відповідають конструкти – біполярні ознаки (параметри оцінювання елементів).

У процесі заповнення репертуарної ґратки, людина повинна оцінити кожен елемент за кожним конструктом, або якимось іншим чином поставити у відповідність елементи конструктам. Визначення "репертуарна" означає, що елементи вибираються за певними правилами, так, щоб вони відповідали якійсь певній сфері і всі разом були пов'язані якимось осмисленим чином (контекстом) аналогічно репертуару ролей у п'єсі.

Аналіз репертуарної ґратки дозволяє оцінити силу та спрямованість зв'язків між конструктами людини, що її заповнювала, виявити найбільш значущі та важливі параметри (глибинні конструкти, що лежать в основі конкретних оцінок та відношень), побудувати цілісну систему конструктів, що дозволяє описати й передбачити оцінки та відношення людини (своєрідну індивідуальну семантичну карту).

Для інтерпретації отриманих даних за допомогою техніки репертуарних ґраток Дж. Келлі й інші дослідники розробили безліч показників, докладно описаних у роботі Ф. Франсели і Д. Баністера. Д. Баністер запропонував "показник інтенсивності" (суму балів взаємозв'язку всіх конструктів без урахування знаків). Міра інтенсивності (Баністер) подібна до міри когнітивної складності [69]. Велика когнітивна складність характеризується більш диференційованою системою вимірів для сприймання навколишньої дійсності. Чим менш тверді відношення існують між конструктами (нижче коефіцієнти кореляції), тим складніше індивідуальна система конструктів людини. Для вимірювання показника когнітивної складності багатьма дослідниками були запропоновані свої специфічні методи підрахунку, серед яких методи, засновані на аналізі дисперсії числа і змісти конструктів, параметричний і непараметричний факторний аналіз і методи багатомірного шкалювання. Так, наприклад, як міру когнітивної складності був запропонований "бал функціонально-незалежного конструювання". Різні індекси відображають різні аспекти когнітивної складності. Можна виділити, принаймні, два основних аспекти: показники близькості (подібності) конструктів між собою і показники, що описують їхню інтегрованість.

Враховуючи той факт, що метод особистісних конструктів Дж. Келлі відповідає методологічній парадигмі нашого дослідження, є теоретично обґрунтованим та надає широкі можливості експериментального моделювання, він цілком підходить для застосування у дослідженні

психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Головна проблема при дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості полягає в тому, щоб уникнути проявів захисних механізмів респондента, здатних суттєво спотворити результати діагностичних процедур, спрямованих на вияв даної психологічної реальності. Насамперед це стосується проявів соціальної бажаності. Відповідаючи на запитання тестів, або діючи в експериментальній ситуації, особистість намагається узгоджувати свої дії та оцінки з власним позитивним образом “Я”, і якщо при цьому відчуває когнітивний дисонанс, то намагається мінімізувати напругу за рахунок висловлювання і демонстрації соціальних позицій, що відповідають нормам моралі, а не тим, яких вона дотримується в реальному житті. Це зумовлює особливу обережність та уважність при виборі методик дослідження. Проективні методики, навпаки, знижують вплив захисних механізмів особистості, нейтралізуючи таким чином, чинник соціальної бажаності, що особливо важливо при дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Метод особистісних конструктів Дж. Келлі було використано у дослідженнях професійних стереотипів [129], етнічних стереотипів [130; 131; 132], особливостей масової політичної свідомості та іміджів політичних лідерів [133; 134; 135; 136; 137; 138].

В останні роки відбувається деяке пожвавлення досліджень психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості за допомогою психосемантичних методик. Серед найбільш цікавих та глибоких досліджень можна відзначити дослідження образу права як смислового рівня правової свідомості підлітків [10], смислової сфери неповнолітніх із психічними розладами, які здійснили насильницькі правопорушення [139], факторів зовнішніх та внутрішніх розладів поведінки підлітків [140], змісту та структури соціальних уявлень про злочини у

міжособистісній та масовій комунікації [11], побутових уявлень людей про справедливість та їх зв'язок з системою правових норм держави [12].

Говорячи про дослідження змістів масової правової психіки, слід зазначити, що досить часто у подібних дослідженнях застосовується метод контент-аналізу. Як відомо, контент-аналіз у психології – це метод вияву і оцінки специфічних характеристик текстів та інших носіїв інформації, у яких відповідно до цілей дослідження виділяють певні смислові одиниці змісту й форми інформації. Залежно від частоти та об'єму згадувань цих одиниць у певній сукупності текстів, контент-аналіз дозволяє виявити окремі психологічні характеристики автора (авторів) повідомлення. Крім того, інформація, отримана в результаті контент-аналізу, відповідає критеріям об'єктивності та надійності. [83]

Аналізуючи загалом ці та інші дослідження феноменів, що виникають у результаті функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, можна зробити наступні висновки: для вивчення феноменів, що виникають у результаті функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості можуть бути використані різноманітні методи психологічних та соціально-психологічних досліджень.

Проблеми вивчення та діагностики психологічних механізмів нормативно правової поведінки особистості, пов'язані зі складнощами їх безпосереднього вимірювання через можливість різного роду мотиваційних спотворень, вимагають застосування нових методичних рішень і технологічних можливостей.

Аналіз позитивних і негативних сторін методів, що традиційно використовуються для масових психологічних досліджень доводить, що найбільш продуктивним буде шлях створення нових та модифікації уже існуючих проєктивних та психосемантичних методик, що були б адекватними меті, завданням та гіпотезам дослідження.

2.2. Характеристика вибіркової сукупності

Генеральною сукупністю дослідження є мешканці Волинської області.

Для визначення об'єму вибіркової сукупності (мінімальної кількості респондентів, необхідних для забезпечення репрезентативності дослідження), було отримано статистичні дані про кількість людей, які проживають у Волинській області. Станом на 1.01.2001 року населення Волині становить 1 мільйон 54 тисячі 200 чоловік (1054200). Кількість міського та сільського населення практично однакова (549500 та 504700 відповідно) [141].

Емпіричне вивчення психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості передбачає проведення декількох досліджень. Розмір вибіркової сукупності визначався за тим дослідженням, у якому більшою була дисперсія вимірюваної ознаки. Згідно результатів обробки даних пілотажного дослідження (за кожною методикою було опитано по 100 осіб) найвищий рівень дисперсії мають відповіді у дослідженні рівня мотивації соціальної самореалізації: $\sigma = 0.273$.

Для визначення середньої помилки вибірки скористаємося формулою:

$$M = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$$

Тоді

$$M = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} = \frac{0.273}{\sqrt{100}} = 0.027$$

Необхідно визначити припустиму помилку вибірки. Припустима помилка встановлюється дослідником на основі вирішення питання про допустимий ступінь відхилення параметрів (зазвичай мова йде про середнє арифметичне) від істинних значень параметрів розподілу генеральної сукупності. Якщо доля припустимої помилки $\Delta=0.05$ (5%), то припускається, що значення генеральної середньої α знаходиться у інтервалі, межі якого визначаються значеннями $\pm\Delta$ відносно виміряного середнього значення \bar{x} .

Тобто у 95 вибірках із 100 генеральна середня буде захоплена інтервалом $\bar{x} \pm \Delta$, і лише у п'яти вибірках опиниться за його межами.

Припустима помилка у рамках нашого дослідження обраховувалася саме для імовірності $P=0.95$. Значення $t=1.96$ було визначено за допомогою статистичних таблиць. Отже:

$$\Delta = tM = 1.96 \cdot 0.027 = 0.05 \text{ для } P=0.95.$$

Для визначення об'єму репрезентативної вибірки з генеральної сукупності, скористаємося формулою:

$$n = \frac{t^2 \cdot \sigma^2}{\Delta^2}$$

У цій формулі:

n – розмір вибіркової сукупності.

Δ – припустима помилка; для нашого дослідження ми обрали значення припустимої помилки 5%, при довірчій імовірності 0,954.

t – коефіцієнт унормованого відхилення; для $P = 0,95$, згідно таблиці $t = 1.96$.

σ – значення дисперсії ознаки, за якою розраховується репрезентативність вибіркової сукупності [142, с.76; 143, с.212; 144; 145, с.121; 146, с.170].

Тоді:

$$n = \frac{t^2 \cdot \sigma^2}{\Delta^2} = \frac{1.96^2 \cdot 0.273^2}{0.05^2} = \frac{0.2863}{0.0025} \approx 115$$

Отже, обсяг вибіркової сукупності складає 115 осіб. При побудові репрезентативної вибірки ми враховували, що генеральна сукупність є структурованою за соціально-демографічними характеристиками, такими, як “стать”, “вік”, “рід занять”, “місце проживання”. Квотна вибірка дає можливість забезпечити репрезентативність саме за цими показниками. Для збереження пропорцій між цими показниками було використано квотну вибірку. Результати квотної вибірки, збалансованої за віком, статтю та родом занять та місцем проживання знаходяться у Додатку Б.

2.3. Методики дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Як було уже доведено вище, соціальна перцепція системи правових норм держави є одним із психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості (див. п. 1.3.). Результатом соціальної перцепції системи правових норм держави є образ права. Традиційно для дослідження образу права застосовуються психосемантичні та проєктивні методики. Ми використовуємо з цією метою метод особистісних конструктів Дж. Келлі заради того, щоб отримати надійні достовірні відомості щодо особливостей функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Після проведення дослідження методом особистісних конструктів Келлі, ми отримаємо можливість побудувати психосемантичний простір законів. Психосемантичний простір дає нам інформацію про характеристику процесів, які були задіяні під час формування цієї картини. Ми можемо прослідкувати, які конструкти при оцінці законів у масовій правовій психіці є найважливішими, за якими суб'єктивними критеріями особистість оцінює закони, як вона їх співвідносить між собою, і які саме закони є для особистості настільки значущими, що вони підлягають оцінюванню.

Таким чином, застосування цієї методики дасть нам можливість відтворити образ права у такому вигляді, в якому він існує у масовій правовій психіці, а також отримати інформацію про особливості процесу функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Однією з головних умов застосування методу особистісних конструктів Дж. Келлі є визначення списку конструктів та елементів, що були б характерними для масової правової психіки мешканців даної території. Для

того щоб забезпечити максимальну об'єктивність та повноту відображення психосемантичного простору законів, було обрано два різних джерела отримання списку конструктів та елементів. Відповідно, підготовчий період до проведення дослідження цим методом складався з двох етапів.

1. На першому етапі з метою виявлення списку конструктів репертуарної решітки Келлі було проведено дослідження методом асоціативного експерименту.

Словом-стимулом у нашому дослідженні є слово “закон”. Це слово, на відміну від словосполучення “система правових норм” є більш загальновживаним. У юридичній науці система правових норм визначається як сукупність правових галузей та інститутів, які у свою чергу складаються з конкретних правових норм – законів та підзаконних актів. Оскільки метою нашого дослідження є отримання якомога більшої кількості спонтанних слів-асоціацій, слово-стимул має бути знайомим, таким, що вживається у повсякденних розмовах та може викликати емоційно забарвлені реакції.

Процедура дослідження полягає у тому, що після повідомлення слова-стимулу досліджуваному пропонується якомога швидше вимовити кілька перших слів (максимальна кількість – п'ять), які спали на думку. Уся вербальна продукція респондентів була письмово зафіксована.

В результаті опитування ми отримали на репрезентативній вибірці дані про звичайні – ті, що найчастіше зустрічаються слова-реакції на слово “закон”. Отримані 1230 слів-асоціацій (див. Додаток В) були змістовно проаналізовані та розділені на кілька груп.

Якісний аналіз слів-асоціацій крім переліку конструктів дозволив отримати досить цікаві результати, які безумовно заслуговують більш детального розгляду у наступній частині нашої роботи.

Оскільки біполярний конструкт представляє собою два слова-антоніма, то серед переліку слів-асоціацій нас цікавили насамперед фактори оцінок – як позитивних, так і негативних. До списку конструктів були включені ті слова, які отримали багато виборів та мали обидва полюси. Слід відмітити,

що найбільше виборів отримали слова “порядок” та “справедливість”, що також підтверджує нашу гіпотезу.

Після обробки даних ми отримали такий перелік конструктів:

K1. Сильний – слабкий

K2. Справедливий – несправедливий

K3. Зрозумілий – незрозумілий

K4. Той, що створює порядок – той, що не створює порядку

K5. Розумний – безглуздий

K6. Дбайливий – байдужий

K7. Чіткий – суперечливий

K8. Моральний – аморальний

K9. Досконалий – недосконалий

K10. Той, що захищає – той, що не захищає

K11. Той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади

K12. Добрий – злий

K13. Дієвий – недієвий

K14. Той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються

Таким чином, ми отримали список конструктів для дослідження за методом особистісних конструктів Дж. Келлі.

2. На другому етапі з метою виявлення переліку елементів репертуарної сітки Келлі було проведено дослідження методом контент-аналізу.

Процедура дослідження: учням випускних класів загальноосвітніх шкіл м. Луцька (загальна кількість – 125 осіб) було запропоновано написати твір на тему “Моє фінансове майбутнє” у якому, крім усього іншого, досліджуваним пропонувалося спрогнозувати свої стосунки з правовою системою (на прикладі сплати податків). Вибір саме цієї теми був зумовлений необхідністю визначити, у яких ракурсах закон (як категорія) виражений у масовій правовій психіці.

Досліджуваним було запропоновано описати свої майбутні прибутки та характер відносин із податковою адміністрацією. Дослідження було анонімним, розмір творів не регламентувався.

До вибіркової сукупності було включено випускників віком 16-17 років, які навчалися на підготовчих курсах для вступу на юридичний факультет, або ж планували в майбутньому опанувати професію юриста. Залучення до процесу дослідження саме цієї категорії молоді дало нам можливість отримати вербальну продукцію, що містила дефініцію “закон” у різних словосполученнях і при цьому всі отримані елементи репертуарної сітки ми отримали без впливу соціальної бажаності, що був би характерним для висловлювань представників юридичної професії старшого віку. Кількість респондентів для цього дослідження ми намагалися задіяти максимально доступну, щоб забезпечити більшу варіативність відповідей.

Запропонована назва твору також не була випадковою. Підлітки в переважній більшості своїй ще не мають власного досвіду взаємодії із системою правових норм держави. Враховуючи той етап, на якому вони перебувають, можна спрогнозувати наявність кількох основних джерел знань про цю систему: особистий досвід батьків та родичів, інтерналізований у процесі родинного виховання та інформування про цю сферу людської життєдіяльності зі сторони вчителів, засобів масової комунікації. У кожному з джерел інформація не є ідентичною (можна припустити, що та інформація, яка отримується в офіційних навчальних рамках є більш формалізованою та ідеологізованою).

Оскільки завданням нашого дослідження є отримання інформації без цензури соціальної бажаності, питання про майбутні стосунки з правовою системою було завуальовано, приховано серед кількох інших завдань.

Для забезпечення достовірності результатів дослідження паралельно з вищеописаною вибіркою було опитано сто сімдесят п'ять осіб, що отримують другу вищу освіту. Ці люди планують реалізувати себе у новій

професії, а отже – побудувати (чи перебудувати) своє фінансове майбутнє і взаємовідносини із системою правових норм держави.

Критерієм контент-аналізу обрано слово “закон”. У процесі обробки результатів фіксувалися всі випадки, коли це поняття застосовувалося з різноманітними емоційно навантаженими епітетами.

Результати: більшість досліджуваних у своїх роботах представили закон та своє ставлення до нього у контексті прогнозованої взаємодії з податковою адміністрацією. Ми відібрали ті словосполучення у текстах, які характеризували систему правових норм із погляду певних психологічних переживань, які у особистості викликає сама вона чи стосунки з нею. До списку елементів рангової сітки Келлі увійшли всі види законів, названі у творах, незалежно від кількості згадувань.

У результаті обробки даних ми отримали такий список елементів:

- E1. Закон, якого я дотримуюсь
- E2. Закон, який я поважаю
- E3. Закон, що мене захищає
- E4. Закон, як необхідне зло
- E5. Закон, який можна обійти
- E6. Закон, який створює проблеми
- E7. Закон, що мене обмежує
- E8. Закон, що мені заважає
- E9. Закон, ворожий до мене
- E10. Закон, який я порушую
- E11. Закон Божий
- E12. Закон сучасної української держави

Отже, в такий спосіб ми отримали список конструктів та список елементів, необхідних для проведення дослідження методом особистісних конструктів.

Кожен елемент було написано на окремій картці. Порядковий номер картки (від 1 до 12) нанесено на зворотну сторону картки для того, щоб

досліджуваний рангував картки, розмірковуючи над елементами, а не запам'ятовуючи їх порядок. Кожен конструкт також записано на пронумерованих картках.

Перелік конструктів, елементів, процедура діагностики та стандартний бланк опитування див. Додаток Д.

Отже, запропонована методика дає змогу реконструювати картину взаємного розташування елементів правової системи у просторі, заданому системою конструктів. У контексті нашої роботи дана методика та її результати мають особливе значення, оскільки ми отримуємо можливість побудувати психосемантичний простір законів. Це – свого роду “моментальний знімок” масової правової психіки, що дає можливість отримати достовірну інформацію щодо особливостей сприймання системи правових норм держави.

2.4. Методики дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Насамперед для дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, необхідно визначити оптимальний спосіб емпіричного встановлення рівня нормативно-правової активності у кожної особистості. Ми виходили з наявності трьох таких рівнів, які умовно можна було би назвати “низький”, “середній”, “високий”. Для того щоб дослідити рівень активності особистості у системі правових норм, було здійснено модифікацію проективної вербальної методики “Продовжити оповідання”, запропоновану Дж. Келлі з метою пошуку персональних конструктів [69].

Згідно з Дж. Келлі, досліджуваному пропонується ознайомитись з початком оповідання (три – чотири речення), та продовжити його. При цьому, завдяки механізму проекції, відбувається ототожнення досліджуваного з головним персонажем даного оповідання. І продовжуючи розвиток сюжету, діагностований буде приписувати головному персонажеві свої мотиви, прагнення, погляди на життя, поведінку та значущі життєві ситуації.

У модифікованій нами методиці діагностованому також пропонується продовжити оповідання з метою отримати результат його особистісної проекції – ототожнення з головним персонажем. Модифікована методика містить перелік нормативних ситуацій (ситуацій, які регулюються формальними правовими нормами). Ці нормативні ситуації, сформульовані у трьох-чотирьох реченнях, пропонуються опитуваним у вигляді проблемних ситуацій, що вимагають вибору певної стратегії поведінки та містять варіанти їх вирішення.

До кожної ситуації пропонувалися (на вибір) три альтернативи виходу з них; було також відкрите питання, що передбачало можливість досліджуваного запропонувати свій шлях вирішення цієї проблемної ситуації. Альтернативи відповідей, що пропонувалися досліджуванним, відображували три основні шляхи виходу з даної ситуації: правочинний шлях, що передбачав чітке дотримання правових норм, протиправний шлях (порушення правових норм) та шлях, який умовно можна було би назвати релятивістським (він передбачав дотримання норм у разі коли цей шлях не передбачав значних ускладнень та докладання великих зусиль для гіпотетичного героя ситуації).

Головний персонаж повинен був зробити вибір щодо дотримання чи недотримання законів у неоднозначній нормативній ситуації. Згідно з основними принципами проєктивних тестових методик, ситуація вибору стратегії поведінки у даних нормативних ситуаціях є абсолютно не визначеною, однозначною є лише необхідність зробити вибір. Персонажами ситуацій виступали люди різного віку, статі, соціального статусу, професій.

Діагностованому пропонується визначити, як поведився головний персонаж у цій нормативній ситуації, а також відповісти на додаткові запитання, щоб визначити, наскільки вибір варіанту дій був усвідомленим та ініціативним. Усвідомлюваність та ініціативність дій особистості у нормативних ситуаціях мають важливе значення для нашого дослідження. На нашу думку, саме ці параметри визначають рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

А) Усвідомлюваність вибору варіанту дій у нормативних ситуаціях дозволяє припустити, що людина обізнана із законодавством, може визначити кілька можливих шляхів розвитку ситуації та спрогнозувати наслідки своїх дій у цій нормативній ситуації. Надзвичайно важливою з цієї точки зору є здатність людини до рефлексії.

Якщо поведінка людини ґрунтується на засвоєних звичках, стереотипах, якщо людина не рефлексує причини своєї поведінки у нормативних ситуаціях, то ми не можемо стверджувати, що в даному випадку є повноцінний контакт із правовою системою. Лише у тому випадку, коли людина рефлексує свої дії, свідомо, із власної волі робить вибір із множини можливих варіантів дій як “правочинних” так і “не правочинних”, ми можемо говорити про реальну нормативно-правову активність особистості.

Б) Ініціативність у процесі нормативно-правової активності особистості проявляється у тому випадку, коли людина вибір варіантів поведінки в нормативних ситуаціях здійснює самостійно, не послуговуючись діючими в даний час у даному соціумі стереотипами, неформальними груповими нормами та прикладом (порадою) референтної особи (осіб).

Слід відмітити, що така ініціативність у прийнятті рішень може бути джерелом неприємностей для самої людини. Наприклад, новий працівник у виробничому колективі, де з давніх-давен неформальні правила поведінки суперечать формальним нормам, очевидно буде відчувати деякий

дискомфорт, намагаючись дотримуватись правочинного стилю поведінки. Як мінімум насторожене ставлення з боку колег йому гарантоване.

Загалом же можна сказати, що підґрунтям здійснення вибору шляхів із проблемної (як гіпотетичної, так і реальної) нормативної ситуації є усвідомлення свободи вибору між наявними альтернативами своєї поведінки у будь-яких ситуаціях. Досить часто поняття свободи трактують як усвідомлену необхідність. Необхідність буває зовнішньою – наприклад, необхідність виконати обов’язок, свідомо взятий на себе особою (обов’язок перед найвищими цінностями). Проте виконання обов’язку як вчинок внутрішньо вільної і водночас відповідальної особи слід відрізняти від виконання, зумовленого конформізмом, підпорядкуванням навіюванню чи моральному тискові, побоюванням покарання чи осуду тощо [147]. Е.Фромм розрізняв “справжнє сумління”, за велінням якого особистість утверджує себе та сумління як “наглядач”, що приставлений до людини нею самою, але фактично забезпечує інтеріоризацію зовнішніх соціальних вимог [148].

Звичайно, при необхідності вибору поведінки з декількох альтернатив у нормативно-правових ситуаціях, більшу ініціативу проявляє та людина, котра усвідомлює можливість цього вибору і здатна такий вибір здійснити; причому не лише здійснити вибір із кількох наявних альтернатив, але і відкрити для себе нові шляхи, варіанти дій. У цьому ракурсі ми уже можемо говорити про особистісне самовизначення, про життєтворчість особистості, що є необхідною і невід’ємною ознакою її суб’єктності.

Власне, враховуючи складність вимірювання даних параметрів, у якості інструменту дослідження і було обрано модифікацію проективної методики для того, щоб уникнути впливу мотивації соціальної бажаності. Відбір ситуацій, які містить стимульний матеріал, здійснювався за такими критеріями:

- ситуація має бути нормативною, тобто такою, що регулюється правовими нормами;

- у ній має існувати можливість вибору між правочинною чи не правочинною поведінкою;
- правопорушення, які гіпотетично можуть здійснити персонажі нормативних ситуацій є адміністративними і не підпадають під дію кримінального кодексу;
- усі ситуації є типовими для реального життя.

У якості нормативних було обрано ситуації, що підпадають під дію адміністративного законодавства через те, що саме у цих ситуаціях складніше диференціювати правочинним чи не правочинним є вибір. Це ситуації повсякденні, більшість людей вирішує їх автоматично, без глибокої рефлексії – можливо тому, що порушення адміністративних формальних правових норм не викликає надто загрозливих санкцій з боку держави.

Основні положення кримінального кодексу співпадають із нормами моралі, релігії, а тому вже є змістом семантичного психолого-правового простору психіки особистості у вигляді, можливо, заповідей, які засвоюються особистістю з раннього дитинства у ході правової соціалізації. Покарання за порушення цих норм, як правило, надходить не лише з боку системи держави, але і з боку найближчого оточення особистості – через осуд, несхвалення від родичів, друзів, знайомих. Тому легко можна спрогнозувати, що вибір варіантів дій у гіпотетичних нормативних ситуаціях, що підпадають під дію кримінального кодексу, для більшості досліджуваних буде однозначним, автоматичним і проблема вибору тут не буде актуальною (подібне дослідження було би корисним для виявлення потенційних злочинців, осіб із різноманітними психопатологіями, але ми не ставимо собі це за мету).

Натомість порушення адміністративного законодавства (наприклад, шум у пізній час) не викликає суворих санкцій, є достатньо розповсюдженим явищем, його зміст переважно не дублює моральних чи релігійних настановлень. Тому саме у таких нормативних ситуаціях ми можемо говорити про реальну свободу вибору з кількох приблизно рівноцінних за їх наслідками альтернатив (так само як порушення адміністративного

законодавства не тягне за собою серйозних санкцій, так і дотримання цих норм не привносить у життя людини якогось особливого позитиву; навпаки, дотримання деяких норм адміністративного законодавства може підштовхнути людину до самообмеження – далеко не завжди бажаного та приємного).

Персонажами нормативних ситуацій ми намагалися обирати людей, із якими досліджуваний легко може себе ототожнити, приписуючи їм свої власні нормативні настановлення. Для визначення переліку нормативних ситуацій було проведено пілотажне дослідження.

Метою цього дослідження було виявлення найбільш типових нормативних ситуацій, у які може потрапити особистість або свідком якої вона може бути.

Процедура полягала у тому, що досліджуваним пропонувалося пригадати одну чи кілька ситуацій, у яких вони мали реальну можливість порушувати діюче адміністративне законодавство. Уся вербальна продукція фіксувалася письмово і була піддана детальному аналізу.

Вибіркова сукупність складалася з 39 осіб. Серед них:

Мешканців міста – 20.

Чоловіків – 9,

жінок – 11.

Осіб віком 18-29 років – 7,

віком 30-54 років – 7,

віком 50 і більше років – 6.

Зайнятих у матеріальному виробництві (робітників) – 5,

службовців – 7,

пенсіонерів – 5,

інших – 3.

Мешканців села – 19.

Чоловіків – 8,

жінок – 11.

Осіб віком 18-29 років – 5,
 віком 30-54 років – 7,
 віком 50 і більше років – 7.

Зайнятих у сільськогосподарському виробництві – 7,
 службовців – 5,
 пенсіонерів – 5,
 інших – 2.

Після проведення пілотажного дослідження ми отримали перелік із 55 ситуацій. Із них з подальшого аналізу було виключено 6 ситуацій, тому що вони відбувалися за межами нашої країни, а тому не підпадали під вплив діючого законодавства України; 18 ситуацій були одиничними і не повторювалися. Таким чином для стимульного матеріалу було відібрано 10 ситуацій, які були названі (із невеликими варіаціями) два і більше разів, тобто більш-менш типовими і взагалі точно відповідали заданим критеріям.

Для того, щоб визначити можливі варіанти дій у нормативних ситуаціях, було проведено ще одне дослідження, у ході якого досліджуваним пропонувалося описати поведінку головного персонажа у кожній з нормативній ситуацій.

Вибірка включала 127 осіб, різних за віком, статтю та місцем проживання. Серед них:

Мешканців міста – 62.

Чоловіків – 31,
 жінок – 31.

Осіб віком 18-29 років – 12,
 віком 30-54 років – 28,
 віком 50 і більше років – 22.

Зайнятих у матеріальному виробництві (робітників) – 18,
 службовців – 21,
 пенсіонерів – 16,
 інших – 7.

Мешканців села – 65.

Чоловіків – 31,

жінок – 34.

Осіб віком 18-29 років – 10,

віком 30-54 років – 32,

віком 50 і більше років – 23.

Зайнятих у сільськогосподарському виробництві – 20,

службовців – 20,

пенсіонерів – 20,

інших – 5.

Потім було проведено змістовний аналіз варіантів дій головних персонажів нормативних ситуацій. Після виключення явних “дублів”, багатозначних або образливих в естетичному чи етичному сенсі формулювань, ми отримали континуум можливих варіантів дій головних персонажів.

До кожної ситуації ми підібрали по три варіанти дій у них, орієнтуючись на те, що у виборі одного з цих варіантів буде проявлятися рівень суб’єктивної легітимності особистістю системи правових норм держави. А отже, один із варіантів має бути правочинним (що відповідає рівню правового ригоризму), другий – не правочинним (рівень правового нігілізму), а третій повинен відповідати рівню правового релятивізму, тобто містити умовні формулювання типу “головний персонаж буде діяти так, якщо...” або формулювання, що свідчать про вагання персонажа під час вибору того чи іншого варіанту дій, намагання уникнути чіткого однозначного вибору. Саме формулювання цього, релятивістського варіанту дій персонажів нормативних ситуацій, становило для нас значний інтерес і було найбільш складним. У результаті до кінцевого варіанта методики увійшли ті формулювання варіантів дій, що були названі опитуваними найбільшу кількість разів.

Таким чином, після проведення пілотажних досліджень, кожен з реальних нормативних життєвих ситуацій було перетворено на гіпотетичну правову ситуацію, тобто завдання з кількома запропонованими можливими варіантами дій. Наприклад: “До водія міжміського автобуса Олексія підійшла літня жінка і запропонувала гроші за проїзд заплатити йому, оскільки до неї стояла занадто велика черга. Як вчинив у цій ситуації Олексій?” Вербальна продукція досліджуваного фіксувалася й була піддана контент-аналізу. До кожної ситуації задаються питання “Наскільки цілеспрямованими є дії цієї людини?”, “Наскільки вимушеними є дії цієї людини?” – для того, щоб визначити, наскільки усвідомлюваними та ініціативними були дії гіпотетичного персонажу у цій ситуації, а відтак – наскільки усвідомлюваними та ініціативними були би дії самого досліджуваного в аналогічній нормативній ситуації.

Операціональним показником усвідомлюваності вибору є визнання респондентом дій персонажів нормативних ситуацій цілеспрямованими та усвідомленими.

Операціональним показником ініціативності вибору є визнання того, що вибір варіанту дій гіпотетичним персонажем був здійснений самостійно, без тиску зі сторони, без впливу стереотипів на його поведінку.

Відповіді респондента фіксувалися у спеціальній табличці, потім були піддані статистичній обробці.

Загальний показник мотивації активності особистості у системі правових норм держави розглядався нами як величина, що інтегрує в себе показники усвідомлюваності та ініціативності вибору варіантів дій гіпотетичних персонажів нормативних ситуацій.

Отже, опитувальник виявляє рівень усвідомлюваності та ініціативності дій особистості в нормативних ситуаціях, що дозволяє за допомогою статистичної обробки визначити рівень мотивації активності особистості в системі правових норм.

Процедура дослідження (див. Додаток Е):

Усі ситуації пропонуються діагностованому у письмовому вигляді, на картках. Після ознайомлення з інструкцією діагностований читає перший сюжет і обирає свій варіант його продовження. Відповіді фіксуються на спеціальних бланках. До кожної ситуації інтерв'юер задає два додаткові питання, відповіді на які також фіксуються на бланках.

Після проведення дослідження ми отримали три масиви даних: варіанти відповідей, усвідомлюваність / неусвідомлюваність та добровільність / вимушеність вибору.

Як уже було доведено раніше, рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави вимірюється за допомогою двох показників, які для зручності статистичної обробки ми кодифікуємо наступним чином:

“х” – усвідомлюваність;

“у” – ініціативність, які можуть набувати таких значень:

“х” = 1, якщо обрано відповідь “повністю усвідомленими”;

у протилежному випадку – “х” = 0.

“у” = 1, при виборі варіанту “абсолютно добровільними”;

інакше “у” = 0.

Першим кроком при статистичній обробці результатів дослідження буде простий підрахунок по кожній анкеті кількості балів з кожного питання. Континуум можливих відповідей: від “0” до “10” балів.

Для того щоб результати тестування за обома показниками були співставними, необхідно перетворити ці первинні ознаки у деяку довільну шкалу, основу у не на кількісних емпіричних значеннях показника, що досліджується, а на його відносному місці у розподілі результатів у вибірці досліджуваних. [149]

Існує кілька способів обрахунку стандартизованих показників, проте у якості функції нормування значень тесту як правило виступає z – показник (стандартний показник), що виражає відхилення індивідуального результату

в одиницях, пропорційних стандартному відхиленню одиничного нормального розподілу. Він обраховується за формулою:

$$z(x) = (x - M(x)) / \sigma(x);$$

$$\text{відповідно } z(y) = (y - M(y)) / \sigma(y).$$

Для того, щоб об'єднати показники по різних тестах (привести їх до єдиного критерію), використовується рівняння множинної регресії [149; 150]:

$$A = z(x) \cdot x + z(y) \cdot y,$$

де “А” – активність особистості у системі правових норм.

Після проведення дослідження, ми отримали масив даних із континуумом значень від -58,1 до 26,4. На основі емпіричних результатів було визначено мінімальну та максимальну суму балів, а також здійснено поділ на три інтервали, що відповідають низькому, середньому та високому рівням мотивації активності особистості у системі правових норм держави. Оскільки мінімальна сума балів, яку ми отримали (-58,1), а максимальна – (26,4), то наявним є континуум з 84,41 балів. Якщо поділити його на три (кількість рівнів), то отримаємо наступні дані (результат підраховується у “сирих” балах без переведення у стени). Досліджувані, що набирають (-58;-30) балів, характеризуються низьким рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави, ті, що набирають (-31;-2) балів, – демонструють середній рівень, а особи, результати яких знаходяться у межах (-1;27), характеризуються високим рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

Перевірка надійності методики здійснювалася з допомогою підрахунку показника альфа-Кронбаха, а також обчислення ретестової надійності [105].

Для всієї методики величина альфа-Кронбаха становить 0,727.

Статистика χ^2 , обчислена з допомогою формули Кітса [151; 152], рівна $\chi^2=317,11$ ($p \leq 0,01$).

Для шкали “Усвідомлюваність” α -Кронбаха рівне $\alpha=0,432$ ($\chi^2=160,25$; $p \leq 0,01$).

Для шкали “Ініціативність” $\alpha=0,781$ ($\chi^2=329,73$; $p \leq 0,01$).

Ретестова надійність методики встановлена з допомогою обчислення коефіцієнта лінійної кореляції між результатами двох опитувань, розділених проміжком часу в два тижні. Плануючий саме такий термін для перевірки ретестової надійності ми керувалися наступними міркуваннями: рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не є характеристикою сталою, може з часом змінюватися, тому недоцільно встановлювати великий проміжок часу для перевірки ретестової надійності.

Цей показник становив для шкали “Усвідомлюваність” становив $r=0,61$ ($p \leq 0,01$), а для шкали “Ініціативність” $r=0,82$ ($p \leq 0,01$). Згідно з теоретичними вимогами до надійності тестових методик [153], такий рівень є цілком достатнім свідченням надійності даної методики.

Процедури обчислень відповідних показників надійності наведені у Додатку Ж.

Отримані результати свідчать про високу надійність методики і можливість її використання в експериментальних дослідженнях для діагностики мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

З метою вивчення мотивації соціальної самореалізації було здійснено модифікацію методики “Оцінка п’ятирічних інтервалів” О.О.Кроніка [154; 155].

Каузометрія – це метод аналізу і проектування життєвого шляху, що ґрунтується на ідеях причинно-цільової концепції психологічного часу, головна з яких полягає в наступному: потік часу в душі людини та її хронологічний вік залежать від того, як пов’язані між собою значущі події її життя; а також на загальних ідеях психології життєвого шляху, згідно яким особистісні особливості можуть бути описані мовою життєвих подій та їх взаємозв’язків. Головне призначення методу – психологічний аналіз особистого життя та життя інших людей.

Процедура методики включає в себе пропозицію досліджуваному оцінити різні періоди всього життя (від народження до смерті) за

насиченістю важливими для нього подіями. Такими подіями можуть бути будь-які зміни у зовнішньому чи внутрішньому світі: природні катаклізми і політичні перебудови, особисті злети і падіння, закоханості та розчарування, зустрічі та розлучення, хвороби, спортивні досягнення, подорожі, успіхи й невдачі друзів, дітей, близьких... – та інше. П'ятиріччя оцінюються за десятибальною шкалою, 10 балів – максимальний ступінь насиченості, 1 бал – мінімальний. Ступінь насиченості життя подіями є основним показником продуктивності життя.

Будь-яка зміна в житті тут розуміється як подія. Точніше подія розуміється як деяка конкретна зміна, що відбувається достатньо швидко – так, щоб можна було вказати її приблизну дату. Якщо в житті є довгі етапи, то необхідно вказувати їх початок, кінець або кульмінацію. Наприклад, не “навчання у вузі” (досить довгий етап), а “вступ до вузу”, “закінчення вузу”, або щось таке, що особливо запам'яталося у студентському житті.

Середня кількість подій, необхідних для побудови найбільш якісної й повної картини світу за допомогою каузометрії варіює від 15 до 21. Дослідження показали, що кількість значущих подій обмежена, а їх склад із роками змінюється – те, що нині видається важливим, завтра може втратити своє значення. І виявляється, що з багатьох значущих для людини подій у середньому близько 21 подія має шанси залишатися серед “вибраних” – найважливіших – протягом кількох років. Інші поступаються місцем новим спогадам, переживанням, планам. [154].

Крім того, характерною особливістю каузометрії є необхідність вказувати не лише ті події, що вже відбулися, але і ті, які мають відбутися – для цього пропонується уявити, що деякі події все рівно відбудуться незалежно від бажання та вказати приблизний час коли вони відбудуться.

Методика “Оцінка п'ятирічних інтервалів” дозволяє розрахувати показники реалізованості, психологічного віку, коефіцієнта дорослості. По мірі необхідності можуть бути обраховані й інші показники.

Модифікація методики полягала у тому, що ми не просили досліджуваних оцінити кожную п'ятирічку свого життя за ступенем насиченості її важливими подіями. Натомість ми зверталися до них із проханням вписати в таблицю ті події, які вони вважають для себе найбільш важливими у кожную з п'ятирічок, без обмеження кількості таких подій. Згідно мети дослідження необхідно було отримати саме перелік значимих подій, який можна було би потім проаналізувати якісно і кількісно, а не просто кількість подій.

Необхідність модифікації методики викликано насамперед тим, що на даному етапі дослідження ми маємо отримати співвідношення подій соціального та індивідуального життя людини. Подібний розподіл подій не враховано при традиційних методах обробки, тому модифікація методики передбачає насамперед умовний розподіл значущих подій на події соціального життя та події індивідуального життя. Цей розподіл є досить умовним, але водночас виправданим. Очевидно, що такі події, як наприклад заоханість та підвищення на посаді належать до дещо інших “площин життя”, хоч і можуть бути однакові за ступенем їх суб'єктивної значущості.

Процедура дослідження та бланк опитування – див. Додаток 3.

Після проведення дослідження необхідно визначити рівень мотивації соціальної самореалізації. Показник рівня мотивації соціальної самореалізації особистості фактично представляє собою індекс, що обраховується за формулою:

$$MCC = c / n, \text{ де}$$

MCC – мотивація соціальної самореалізації;

c – усі ситуації;

n – події соціального (публічного) життя.

Стимульний матеріал до модифікованої методики представляє собою таблицю, у якій час життя від моменту народження поділено на період по п'ять років. У кожен такий період свого життя досліджуваний вписує найбільш значущі для нього події.

Про високий ступінь прагнення реалізації соціального потенціалу свідчитиме фіксація як найбільш значущих таких подій соціального життя, що передбачають впливи на соціальне макросередовище, зміни статусу, соціальну боротьбу. Відповідаючи на запитання методики людина пригадує найбільш значущі події зі свого життя, ті, що зафіксувалися у пам'яті. Якщо ці значущі події пов'язані із соціальним зростанням, отже, внутрішній досвід людини, значущий досвід, вартий запам'ятовування пов'язаний насамперед з її соціальною самореалізацією.

Відомо, що на найбільш свідомому, близькому до пригадування рівні зберігаються найбільш важливі події. Слід врахувати також і той фактор, що кожні п'ять років у пересічній людини трапляється достатньо велика кількість подій, і вибрати з них одну-дві найважливіші не є зовсім простим завданням. Очевидно, що якщо та чи інша подія пригадується, вибирається з переліку інших, то вона є емоційно насиченою та важливою.

Кожна людина в різні періоди свого життя прагне найрізноманітнішого – вийти заміж, народити дитину, отримати диплом, знайти роботу, знайти престижну роботу, знайти високооплачувану роботу, намалювати картину, тощо. Незалежно від того, чи бажане досягнуте – воно запам'ятовується, особливо якщо на його досягнення було витрачено багато сил – душевних і фізичних. Згідно з метою дослідження нас цікавили насамперед ті події, які пов'язані із соціальною самореалізацією особистості.

Після проведення пілотажного дослідження було сформовано операціональні показники наявності подій публічного та індивідуального життя. До переліку подій публічного життя ми віднесли всі події, які стосуються власне соціального життєвого шляху респондента: “Я отримав нову посаду”, “Мені підвищили зарплатню”, тощо. Спільним для цих подій є те, що вони викликають зміни у соціальному статусі, соціальному становищі особистості, відбуваються у контексті формальних відносин, формального визнання, з ініціативи, під впливом або за безпосередньої участі соціуму (а не лише найближчого оточення).

Події індивідуального плану відображали переважно ставлення людини до свого здоров'я (“Лежав у лікарні із серцем”), або ж міжособистісні стосунки (“Мав двох коханок”, “Зустріч випускників”).

До переліку подій індивідуального життя ми вирішили віднести також події, що відображують процес соціальної самореалізації дітей та внуків респондентів (“Син вступив до університету”). Таке рішення було прийнято через те, що тут йдеться не про самореалізацію як про вияв власних потенційних можливостей, а про самореалізацію за рахунок осіб із найближчого оточення, які, найімовірніше, самостійно здійснюють життєвий вибір та реалізують свої суб'єктні інтенції.

Рівень мотивації соціальної самореалізації ми визначали за допомогою індексу, який визначається співвідношенням між кількістю вказаних життєвих подій узагалі та кількістю подій публічного життя. Просте число подій публічного життя, безвідносно до загального переліку значущих подій на життєвому шляху особистості, було би неінформативним. Чим більшою є питома вага ситуацій соціального життя особистості, тим більш важливими респондент їх вважає для себе, тим більше він на них спрямований. Відповідно у такої людини прагнення до соціальної самореалізації буде вищим.

Для того щоб результати, отримані після проведення даної методики, були певною мірою співставні з результатами по методиці, що вимірює рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави, а також для того, щоб більш повно описати результати, ми визначили три рівні мотивації соціальної самореалізації (низький, середній, високий), визначені на емпіричному масиві даних.

Після проведення дослідження, ми отримали масив даних із континуумом значень від 0,06 до 0,67. На основі емпіричних результатів було визначено мінімальну та максимальну суму балів, а також здійснено поділ на три інтервали, що відповідають низькому, середньому та високому рівням мотивації соціальної самореалізації. Оскільки мінімальна сума балів, яку ми

отримали 0,06, а максимальна – 0,67, то наявним є континуум з 0,61 балів. Якщо поділити його на три (кількість рівнів), то отримаємо наступні дані (результат підраховується у “сирих” балах без переведення у стени). Досліджувані, що набирають від 0,06 до 0,26 балів, характеризуються низьким рівнем мотивації соціальної самореалізації, ті, що набирають від 0,27 до 0,47, – демонструють середній рівень, а особи, результати яких знаходяться у межах від 0,48 до 0,67, характеризуються високим рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Отже, модифіковані нами методики дають змогу визначити для кожного діагностованого рівень мотивації активності у системі правових норм держави, рівень мотивації соціальної самореалізації. А також визначити силу та напрямок зв'язку між ними через обрахування коефіцієнту кореляції Пірсона.

2.5. Методики дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Головною метою при дослідженні суб'єктивної легітимації правових норм у психіці особистості як психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було визначити рівень суб'єктивної легітимності правових норм держави у масовій правовій психіці. Для цього було використано методику визначення рівня суб'єктивної легітимності правових норм у масовій правовій психіці, розроблену Н. В. Хазратовою [103].

Як уже було сказано в розділі 1.3, Хазратова Н. В. визначає такі рівні суб'єктивної легітимності правової системи держави у свідомості особистості, як правовий нігілізм, правовий релятивізм, правовий ригоризм [103].

Правовий ригоризм (від лат. *rigor* – твердість, строгість) – характеризується строгим дотриманням правових норм, правова поведінка й думки виключають будь-які компроміси, можливе лише строгі слідування букві закону. Такі люди ставлення до правових норм виражають словами: "Закон суворий, але це закон", "Нехай загине світ, але торжествує закон", "Життям мають керувати не люди, а обов'язкові для всіх правові норми". Подібні твердження звучать дещо штучно, але вони відображують стійкість правової форми регулювання; ілюструють постулат про вищість закону – основну характеристику правової держави. Такій людині притаманна висока соціально-правова відповідальність. Проте у своєму крайньому вираженні правовий ригоризм переростає у правовий формалізм, небажання вирішувати справи по суті, згідно з їх реальним соціально-правовим змістом.

Правовий релятивізм – характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Релятивізм походить з одностороннього підкреслювання змінності дійсності та заперечення відносної стійкості речей та явищ. Ґрунтується на абсолютизації принципу "Людина є мірою всіх речей": усе, що приносить людині задоволення – добре, а все, що змушує страждати – погано. Критерієм оцінки хорошого та поганого тут є чуттєві схильності окремої особистості. Ще софісти доводили умовність правових норм, державних законів та моральних оцінок. Подібно тому, як людина є мірою всіх речей, всяке людське суспільство є мірою справедливого й несправедливого. Феноменологічно правовий релятивізм проявляється в тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись їй правових норм у кожному конкретному випадку.

Правовий нігілізм – характеризується запереченням правових норм, невизнанням їх необхідності та значущості, підкреслення їх шаблонності та формальності, схильністю заперечувати їх як ефективний засіб регуляції відносин між людьми. Правові нігілісти вважають, що юридичні правила і

заборони цілком можна обійти там, де це пройде безкарно, що було би добре, якби більшість законів і правил узагалі відмінили [156].

У якості стимульного матеріалу методики використовувалися ситуативні задачі, які часто застосовуються при фаховій підготовці юристів (так звані “казуси”). Кожна ситуативна задача містить опис певного правопорушення, а діагностованому пропонується оцінити міру відповідальності персонажа, що порушив закон (перелік таких ситуативних задач, що використовуються у нашому дослідженні, приведено в Додатку II).

У запропонованих діагностованих ситуаціях використовувалися лише адміністративні, а не кримінальні правопорушення. Саме такі правопорушення є максимально типовими – переважна більшість діагностованих регулярно зустрічається з ними на практиці; саме адміністративне право найбільше регулює життя соціальних організацій; крім того, адміністративні правопорушення (на відміну від кримінальних) зазвичай не викликають великого обурення і тому більшою мірою провокують прояви правового релятивізму та нігілізму.

На відміну від тих ситуацій, що застосовуються в юриспруденції, в даних ситуаціях пояснювалися мотиви та суб’єктивні причини правопорушення. Це давало змогу діагностувати ті ситуації, коли особистість схильна проявити більшу лояльність до правопорушення внаслідок розуміння тієї чи іншої ситуації приватного життя персонажа (у сприйманні особистості нерідко такі мотиви, як бажання зустрітися з улюбленим племінником, турбота про хвору матір начебто зменшують вину правопорушника). [103]

Діагностичні ситуації підбиралися за такими принципами:

- усі правопорушення мають бути типовими – такими, що часто трапляються в житті;
- кожна ситуація має містити в собі адміністративне правопорушення приблизно однакової “міри тяжкості”;

- ситуації мають бути різноманітними, зокрема, підбиралися три типи ситуацій: 1) особа порушує права особи; 2) особа порушує закон, завдаючи шкоди державі; 3) держава порушує права особи;

- “склад правопорушення” має бути у кожному випадку зрозумілим для всіх та загальновідомим.

Для того, щоб виділити саме такі правопорушення та адекватно сформулювати ситуації, було використано метод експертної оцінки [103].

Після ознайомлення зі стимульним матеріалом, досліджуваному пропонується оцінити ступінь вини гіпотетичного героя у кожній із ситуацій за шкалою: 1. винен, 2. не винен, 3. винен, але по-людськи можна зрозуміти.

Відповіді діагностованого дають змогу оцінити рівень суб’єктивної легітимності правових норм держави. Операціональним показником правового ригоризму є відповідь “винен”; правового релятивізму – обрання відповідей “винен, але по-людськи можна зрозуміти”, а показником правового нігілізму є вибір варіанту відповіді “не винен” на більшість запропонованих ситуацій. Згідно з вимірювальною моделлю, за відповідь “винен” нараховується 1 бал, за відповідь “винен, але по-людськи можна зрозуміти” нараховується 2 бали, за відповідь “не винен” – 3 бали.

Виходячи з цього, підраховуються можливі мінімальна та максимальна суми балів за кожною з трьох шкал (визначаються тестові норми). Оскільки мінімальна сума балів, яку можна отримати, – 27, а максимальна – 81, то наявний континуум значень становить 54 бали. Якщо поділити його на три (відповідно до кількості шкал), то в результаті отримаємо три шкали, кожна з яких включає 18 балів, починаючи від 27. Результати підраховуються в “сирих” балах, без переведення в стени (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

**Розподіл отриманої у результаті проведення дослідження суми балів
відповідно до трьох рівнів суб'єктивної легітимності правових норм
у психіці особистості**

Шкала Кіль- кість балів	Ригоризм	Релятивізм	Нігілізм
Максимальна	45	63	81
Мінімальна	27	46	64

Таким чином, відповіді кожного з діагностованих дають можливість оцінити його рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм держави. [79]

На нашу думку, в нашому суспільстві, де часто змінюються закони, і при цьому вони можуть ускладнювати процес соціальної самореалізації особистості, найбільш поширеним феноменом, що виникає під час легітимації правових норм є правовий релятивізм. Глибинним психологічним підґрунтям правового релятивізму є амбівалентність масової правової психіки. Психологи давно помітили, що альтернативні настановлення, почуття присутні в особистості і представляють собою природно існуючі механізми, спосіб освоєння світу.

Амбівалентність масової правової психіки характеризується наявністю паралельних і рівносильних настановлень (атитюдів) на реалізацію взаємовиключних або суперечливих моделей поведінки. Зокрема, амбівалентність масової правової психіки визначається як психологічне прийняття (відсутність опору) чинного законодавства при одночасному невизнанні його легітимності, обов'язковості для виконання.

Основними причинами виникнення цього явища є:

- культивування в соціумі суперечливих форм поведінки;
- інерційні явища радянської масової правової свідомості;

- низький рівень розвитку правосвідомості особистості.

Слід визнати, що в соціумі культивуються іноді суперечливі форми поведінки. Зокрема, вважається загальновизнаним, що слід поважати права інших людей. Проте дуже часто ми спостерігаємо, як дії батьків, учителів, церкви суперечать цьому принципу. Тактовність, ввічливість, гарні манери, скромність, самопожертва, як правило, отримують вербальне схвалення. Водночас, із метою “досягнути успіху” допускаються й схвалюються агресивність та безцеремонність щодо інших. Хоча це рідко визнається відверто, професійні спортсмени знають, що під час змагань цінується не стільки дотримання етичних норм, скільки результат, тобто перемога у цих змаганнях. Таким чином, можна говорити про наявність суперечливих цінностей – тих, які проголошуються, і реально функціонуючих, поширених у суспільстві.

Як зазначає О. Зінов'єв, невичерпне джерело амбівалентності в масовій психіці – наше спільне радянське минуле [157]. Наприклад, соціально людина є демагогом і кар'єристом, а офіційно – серйозним оратором, гарним керівником. При цьому у психіці особистості не виникає когнітивного дисонансу. Процес мислення відбувається одночасно в різних системах координат. Офіційного значення вчинкам надає ідеологія, соціальне формується в процесі спілкування. Реальність суперечить її ідеологічному осмисленню [157]. Так виникає явище “двоїстого мислення”.

Отже, амбівалентність масової правової психіки можна вважати адекватною відповіддю на реальну двоїстість цінностей посткомуністичного суспільства, що втратило соціальні основи, відкинувши стару систему ідеології, економіки, державного устрою і не знайшовши нових – необхідних для нормального функціонування суспільного організму. Ми погоджуємося з О. Зінов'євим щодо того, що явище “двоїстого мислення” є характерним для нашого суспільства. Ми вважаємо, що воно проявляється також і у процесі функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Зокрема, адекватною реакцією особистості на

існування “подвійних стандартів” при оцінюванні системи правових норм держави, буде формування правового релятивізму як результату функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Згідно теорії когнітивного дисонансу [66], при усвідомленні суперечливості двох тверджень виникає внутрішня напруга [104]. Це характерно, зокрема, для випадків, коли особистість усвідомлює, що її дії суперечать внутрішнім переконанням, або коли приймається не те рішення, якого вимагає логіка. Когнітивний дисонанс виникає в тих випадках, коли людина намагається зробити або сказати те, щодо чого в неї виникають змішані почуття, коли існує загроза почуттю власної гідності, загроза власній “я – концепції”. З точки зору цієї теорії переважна більшість громадян знаходиться в хронічному стані напруги й пошуку самовиправдань.

Проте теорія когнітивного дисонансу з успіхом пояснює лише ті випадки, де люди діють всупереч яскраво вираженим настановам, і, щоб послабити напругу, змушені їх змінювати, або самовиправдовуватися. Але бувають ситуації, коли атитюди сформульовані нечітко. Крім того, теорія когнітивного дисонансу зображує людей як дуже раціональних особистостей.

Згідно диспозиційній теорії особистості готовність людини до поведінки в певній соціальній ситуації пов’язана з умовами діяльності, що їй передувала. Ментальні настановлення (атитюди) є стійкими протягом тривалого історичного часу і становлять той соціальний спадок, який кожне наступне покоління переймає в процесі соціалізації у вигляді духовного чи матеріального досвіду, нагромадженого минулими поколіннями [158]. Яскравий приклад фіксації соціального досвіду в найбільш придатному для передачі нащадкам вигляді – прислів’я та приказки.

Отже, ми припускаємо, що характерною рисою масової правової психіки мешканців Волинської області є правовий релятивізм, глибинним психологічним підґрунтям якого є амбівалентність масової правової психіки. Для того, щоб теоретичні припущення були більш вагомими і виглядали

переконливо ми запланували провести ще одне дослідження. Тому перед проведенням діагностики рівня легітимності правових норм у психіці особистості з метою обґрунтування припущення було проведено попереднє дослідження за допомогою методики антонімічних приказок.

Приказки часто використовуються у повсякденному спілкуванні, вони в кількох словах можуть продемонструвати ставлення особистості до певного об'єкту соціальної дійсності. Наприклад, приказка “Од роботи коні здихають” демонструє негативне настановлення того, хто її вживає, до процесу праці, небажання напружуватись, працювати. Таким чином, приказки та прислів'я є концентрованим виразом атитюдів особистості, а отже, їх можна використовувати при дослідженні змісту масової психіки.

Оскільки наше дослідження спрямовано на дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості у системі правових норм держави, важливо відзначити, що прислів'я мають структуру, подібну до структури законів – у них також фіксуються відповідні зв'язки (об'єктивні, повторювані, постійні). Прислів'я часто складаються з диспозиції та санкції (позитивного чи негативного наслідку). Тобто прислів'я та приказки можна вважати нормативами, алгоритмами соціально бажаної поведінки. Фактично, в них утілюється звичаєве право етносу.

На відміну від офіційних норм, прислів'я та приказки легше сприймаються та запам'ятовуються, оскільки функціонують на неформальному, побутовому рівні, і репрезентують їх часто родичі, друзі, референтні особи. Ризик виникнення внутрішнього супротиву при засвоєнні цих нормативів є мінімальним.

Прислів'я та приказки – це ті правила поведінки, що діють на рівні масової свідомості та несвідомого. Це – універсальні неформальні норми. Раніше в дослідженнях українських психологів прислів'я та приказки використовувались для вимірювання рівня ціннісно – орієнтаційної єдності групи [90] або для дослідження системи ціннісних орієнтацій [159]. Проте їх можна використовувати і для вивчення масової правової психіки. При

взаємодії особистості із системою правових норм атитюд виступає як регулятор поведінки людини, що формує позитивне чи негативне ставлення до системи офіційних правових норм. Якщо у свідомості особистості співіснують суперечливі за змістом атитюди, це можна зафіксувати через наявність одночасного вибору суперечливих за змістом приказок.

Отже, метою нашого пілотажного емпіричного дослідження є встановлення факту амбівалентності масової правової психіки, що проявляється в несуперечливому існуванні протилежних за змістом атитюдів. Об'єктом пілотажного дослідження є масова правова психіка. Предметом обрано амбівалентність атитюдів масової правової психіки.

Вибірка складається зі студентів вищих закладів освіти різних курсів у кількості 190 осіб, а також із викладачів різних факультетів у кількості 130 осіб.

У процесі дослідження перевірі підлягає припущення про те, що в масовій правовій свідомості студентів та працівників вищих закладів освіти співіснують протилежні за змістом атитюди.

Таким чином, ми вивчали феномен амбівалентності масової правової психіки, що є підґрунтям правового релятивізму як результату функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості за допомогою методики антонімічних приказок. Опитування було проведено методом анкетування. Цей метод дозволяє чітко зафіксувати, який саме вибір (вибори) здійснюється серед значної кількості альтернатив. До первинного переліку було включено 34 пари суперечливих за змістом приказок різної тематики. Було проведено експертну оцінку отриманих пар приказок, яка мала на меті скорочення цього переліку і визначення тих приказок, зміст яких є сприймається однозначно широким колом людей. Важливим також було підтвердження їх антонімічності. Експертами виступили 10 кваліфікованих філологів та 5 практикуючих психологів. Результатом експертної оцінки став

вибір 16 пар приказок достатньо поширених у даній місцевості та суперечливих за змістом.

Оскільки для визначення амбівалентності важливо зафіксувати одночасний вибір двох суперечливих альтернатив, було розроблено бланк опитування, у якому в довільному порядку розміщувались прислів'я та приказки, підібрані таким чином, щоб у кожній парі знаходились вислови, які характеризують суперечливі атитюди. Стимульний матеріал мав вигляд списку пар антонімічних приказок (див. Додаток К).

Отже, на даному етапі дослідження застосування методики антонімічних приказок дає нам можливість обґрунтувати гіпотезу про те, що характерною рисою масової правової психіки є правовий релятивізм як результат функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Подальше ж використання методики діагностики рівня суб'єктивної легітимності правових норм у психіці особистості дозволяє отримати достовірну інформацію про особливості прояву легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

2.6. План емпіричного дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості

2.6.1. Дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Мета: дослідити особливості функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Завдання:

1. Виявити систему параметрів (конструктів), якими послуговуються досліджувані для побудови психосемантичного простору законів.
2. Виявити перелік елементів, необхідних для створення рангової ґратки Келлі.
3. Установити особливості соціальної перцепції системи правових норм держави.
4. Визначити відносну вагу емоційно-негативних та емоційно-позитивних асоціацій, які характеризують образ права у масовій правовій психіці.
5. Визначити конструкти, що мають найбільшу пояснювальну силу.
6. Побудувати психосемантичний простір законів для того, щоб прослідкувати характер взаємозв'язку між елементами та конструктами, визначеними у результаті проведення методики “репертуарні ґратки Келлі”.
7. Проаналізувати вплив гендерних та вікових відмінностей на образ права.

Гіпотези:

- Образ права у масовій правовій психіці характеризується переважно за допомогою емоційно негативно-забарвлених слів-асоціацій.
- Відображення системи правових норм у психіці особистості буде відбуватися за допомогою конструктів, що в якості одного з полюсів будуть містити поняття “порядок” та “справедливість”.
- Не існує значних вікових, гендерних відмінностей у соціальній перцепції особистістю системи правових норм держави.

Вибірка: З метою проведення експериментального дослідження було попередньо проведено два пілотажних дослідження. Метою першого було формування системи конструктів для методики “репертуарні ґратки Келлі”, за допомогою асоціативного експерименту. Оскільки необхідно було зібрати досить великий обсяг вербальної продукції, за цією методикою було опитано 246 осіб. Мета другого пілотажного дослідження полягала у формуванні

списку елементів, вибірка складалася з 300 осіб. За самою методикою “репертуарні ґратки Келлі” було опитано 115 осіб.

Методики:

- Асоціативний експеримент.
- Контент-аналіз.
- Сконструйована на основі методу особистісних конструктів Дж. Келлі методика репертуарних ґраток.

Необхідний матеріал:

- бланк з інструкцією, діагностичним опитувальником, та матрицею репертуарної решітки; інструкції.

Процедура дослідження:

Інструкція та бланк для проведення досліджень містяться у Додатку Д.

Опис вибіркової сукупності – див. Додаток Б.

Бланки відповідей заповнюються кожним досліджуваним індивідуально. Експериментатор займає нейтральну позицію наводить елементарні приклади. Пояснює інструкцію, зачитує питання, слідує за повнотою відповіді на всі запитання тесту.

2.6.2. Дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Мета: Дослідити особливості функціонування мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Завдання:

1. Створити методику, що вимірювала би рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави, дозволивши уникнути впливу соціальної бажаності на відповіді респондента:

- сформулювати перелік найбільш типових проблемних нормативних ситуацій (ситуацій, які регулюються формальними правовими нормами), що вимагають вибору певної стратегії поведінки та варіанти їх вирішення;

- визначити показники мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

2. Створити (модифікувати) методику, що вимірювала би рівень мотивації соціальної самореалізації особистості:

- визначити рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави;

- визначити рівень мотивації соціальної самореалізації особистості;

- визначити коефіцієнт кореляції між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступну *гіпотезу*:

Існує тенденція взаємозалежності між рівнем активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Вибірка: Було опитано по 115 осіб за методиками, що вимірюють рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівень мотивації соціальної самореалізації.

Методики:

- методика для вимірювання рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави;

- методика для вимірювання рівня мотивації соціальної самореалізації особистості.

Необхідний матеріал:

- бланк з інструкцією, діагностичним опитувальником, бланк для фіксації відповідей досліджуваного за методикою “Рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави”;

- бланк з інструкцією, бланк для фіксації відповідей досліджуваного за методикою “Рівень мотивації соціальної самореалізації”.

Процедура дослідження:

Інструкції знаходяться у Додатках Е, З.

Опис вибіркової сукупності – див. Додаток Б.

Бланки відповідей заповнюються кожним досліджуваним індивідуально. Експериментатор пояснює інструкцію, зачитує питання, слідує за повнотою відповіді на всі запитання тесту.

Послідовне проведення обох методик на кожному з досліджуваних дає можливість зіставити рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави та мотивації соціальної самореалізації у кожної окремо взятої особи.

2.6.3. Дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Мета: дослідити особливості функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Завдання:

1. Визначити, який саме рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм є характерним для масової правової психіки.
2. Проаналізувати взаємозв'язок гендерних та вікових відмінностей з рівнем суб'єктивної легітимності системи правових норм у психіці особистості.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступні *гіпотези*:

- У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.
- Вікові та гендерні відмінності не впливають на рівень суб'єктивної легітимності правових норм держави.

Вибірка: З метою перевірки гіпотези було опитано 115 осіб. На підготовчому етапі було опитано 190 студентів та 130 викладачів.

Методики:

- Методика антонімічних приказок.
- Методика дослідження рівня легітимності правових норм у психіці особистості.

Необхідний матеріал:

- бланк з інструкцією, переліком антонімічних приказок;
- бланк з інструкцією, переліком ситуативних задач (казусів)

Процедура дослідження:

Інструкції та бланки до проведення досліджень містяться у Додатках К, И.

Опис вибіркової сукупності – див. Додаток Б.

Бланки відповідей заповнюються кожним досліджуваним індивідуально. Експериментатор займає нейтральну позицію, наводить елементарні приклади. Пояснює інструкцію, зачитує питання, слідкує за повнотою відповіді на всі запитання тесту.

Висновки до розділу 2

У другому розділі “Методи і техніки емпіричного дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості” описано порядок визначення обсягу та основні характеристики вибіркової сукупності, аналізуються можливості застосування різних методів для дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості та обґрунтовуються можливості застосування нових методик.

Описано методики, що використовуються для дослідження перцептивної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Вивчення перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості здійснювалось за допомогою методу вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі. На підготовчому етапі за допомогою методів контент-аналізу та асоціативного експерименту було отримано перелік елементів та конструктів для проведення дослідження за методикою репертуарних ґраток Келлі.

У процесі дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було здійснено модифікацію проективної вербальної методики “Продовжити оповідання”, запропонованої Дж. Келлі, для визначення персональних конструктів. У модифікованій нами методиці діагностованому пропонується продовжити оповідання з метою отримати результат його особистісної проекції – ототожнення з головним персонажем. Методика містить перелік нормативних ситуацій. Вони сформульовані у кількох реченнях, пропонуються опитуваним у вигляді проблемних ситуацій, що вимагають вибору певної стратегії поведінки та містять варіанти їх вирішення.

Діагностованому пропонується визначити, як поведився головний персонаж у певній нормативній ситуації, а також відповісти на додаткові запитання, щоб визначити, наскільки вибір варіанту дій був усвідомленим та ініціативним. На нашу думку, саме усвідомлюваність та ініціативність дій

особистості визначають рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

Усвідомлюваність вибору варіанту дій у нормативних ситуаціях дозволяє припустити, що людина обізнана із законодавством, може визначити кілька можливих шляхів розвитку ситуації та спрогнозувати наслідки своїх дій у цій нормативній ситуації. Надзвичайно важливою з цієї точки зору є здатність людини до рефлексії. Лише у тому випадку, коли людина рефлексує свої дії, свідомо, із власної волі робить вибір із множини можливих варіантів дій як “правочинних” так і “не правочинних”, ми можемо говорити про реальну нормативно-правову активність особистості.

Ініціативність у процесі нормативно-правової активності особистості проявляється у тому випадку, коли людина вибір варіантів поведінки в нормативних ситуаціях здійснює самостійно, не послуговуючись діючими в даний час у даному соціумі стереотипами, неформальними груповими нормами та прикладом (порадою) референтної особи (осіб).

Для дослідження мотивації соціальної самореалізації особистості було використано модифіковану методику “Оцінка п’ятирічних інтервалів” О. Кроніка.

Стимульний матеріал методики представляє собою таблицю, у якій час життя від моменту народження до 100 років поділено на періоди по п’ять років. У кожен рядок таблиці, що відповідає певному періоду свого життя, досліджуваний вписує найбільш значущі для нього події (такі, що відбулися чи ще тільки мають відбутися у майбутньому).

Всі можливі події було умовно поділено на події соціального та індивідуального життя.

До переліку подій соціального життя ми віднесли всі події, які стосуються власне соціального життєвого шляху респондента, вони викликають зміни у соціальному статусі, відбуваються у контексті формальних відносин, з ініціативи, під впливом або за безпосередньої участі соціуму (а не лише найближчого оточення). Події індивідуального плану

відображали переважно ставлення людини до свого здоров'я, або ж міжособистісні стосунки.

Рівень мотивації соціальної самореалізації визначався за допомогою індексу, який характеризується співвідношенням між кількістю вказаних життєвих подій узагалі та кількістю подій соціального життя. Чим більшою є питома вага ситуацій соціального життя особистості, тим більш важливими респондент їх вважає для себе, тим більше він на них спрямований. Відповідно у такої людини прагнення до соціальної самореалізації буде вищим.

Прогнозується, що обрахунок коефіцієнту кореляції між результатами, отриманими за цими методиками дає змогу встановити факт наявності або відсутності взаємозв'язку між мотивацією активності особистості у системі правових норм та мотивацією соціальної самореалізації.

Описано інструментарій та техніку дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

На попередньому етапі вивчення цього механізму було проведено дослідження, спрямоване на встановлення факту амбівалентності масової правової психіки. Отримані результати переконливо свідчать про високий рівень амбівалентності масової правової психіки, що є передумовою виникнення правового релятивізму.

На наступному етапі дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було використано методику для діагностики рівня суб'єктивної легітимності правових норм, при розробці якої задіяні ситуативні задачі, що часто застосовуються при фаховій підготовці юристів (так звані "казуси"). Кожна ситуативна задача містить опис певного правопорушення, а діагностованому пропонується оцінити міру відповідальності персонажа, що порушив закон.

Також у цьому розділі подано план емпіричного дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Згідно плану, емпіричне дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості передбачає проходження таких етапів: дослідження перцептивного психологічного механізму

нормативно-правової регуляції поведінки особистості, дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Загалом, у дослідженні перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, було задіяно 661 особу, у дослідженні мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було задіяно 396 осіб, у дослідженні легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, було задіяно 435 осіб. Загальна кількість досліджуваних становить 1492 особи. Вибіркову сукупність структуровано за віком, статтю, місцем проживання, характером професійної зайнятості досліджуваних.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

3.1. Емпіричні дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, отримані результати, їх аналіз та інтерпретація

3.1.1. Результати дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Асоціативний експеримент проводився у рамках розвідувального дослідження з метою встановити:

1. Перелік конструктів для вивчення перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості методом особистісних конструктів Келлі.

2. Особливості відображення системи правових норм держави у масовій правовій психіці, що є характерними для процесу функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

3. Відносну вагу емоційно-негативних та емоційно-позитивних асоціацій, які характеризують образ права у масовій правовій психіці.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступні гіпотези:

- Відображення системи правових норм у психіці особистості у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості буде відбуватися за

допомогою конструктів, що в якості одного з полюсів міститимуть поняття “порядок” та “справедливість”.

- Образ права, що виникає у результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості у масовій правовій психіці характеризується переважно за допомогою слів-асоціацій, які мають негативне емоційне забарвлення.

Як зазначалося у Розділі 2, процедура асоціативного експерименту полягає в наступному: досліджуваному пропонувалося назвати перші слова (максимальна кількість – п’ять), які спадають на думку тоді, коли він чує слово “закон”. Вербальна продукція респондентів, що становила відповіді на слово-стимул, була письмово зафіксована та піддана якісному й кількісному аналізу.

У результаті проведеного дослідження було отримано 1230 слів-асоціацій (див. Додаток В). Це досить великий масив даних, який важко аналізувати, не маючи для цього чітких критеріїв. Враховуючи мету й завдання нашого дослідження, а також припущення про те, що слова-асоціації дозволяють дослідити неусвідомлювані характеристики образу права у психіці особистості, у якості основного критерію для проведення контент-аналізу ми обрали характер емоційної забарвленості. Адже у даному дослідженні нас цікавить саме суб’єктивне, оціночне ставлення особистості до системи правових норм.

У результаті змістовного аналізу за критерієм характеру емоційної забарвленості їх було поділено на три основні групи: емоційно нейтральні, емоційно позитивні та емоційно негативні.

До емоційно нейтральних слів-асоціацій ми віднесли ті, які стосуються змістовних моментів правової сфери життя особистості (назви різноманітних правових документів, організацій та установ, функції системи правових норм у суспільстві та відносини, які регулюються правом).

Частотний розподіл груп слів-асоціацій міститься в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Частотний розподіл слів-асоціацій, отриманих за допомогою
асоціативного експерименту**

Назва групи	Приклади слів-асоціацій	Доля (%)
Документ	Конституція, указ	20
Установа чи посада	Суд, прокурор, адвокат	19
Функції права	Права, обов'язки	15
Відносини, що регулюються правом	Власність, шлюб	8
Кримінал	“Зона”, пограбунок, злочин	7
Особистість	Я, мій	3
Позитивні оцінки	Хороший, справедливий	14
Негативні оцінки	Ворожий, безглуздий, злий	10
Символи	Книга, терези, скеля, статуя	4

Таким чином, емпірично були виявлені наступні категорії змістовних характеристик образу системи правових норм.

1. Категорія, яку ми умовно назвали “Документ”. Загальна кількість слів – 249 (20% від загальної кількості слів-асоціацій). Включає в себе наступні блоки слів-асоціацій:

1.1. Назви юридичних документів, кількість слів-асоціацій – 193 (78%). Частотний розподіл слів-асоціацій міститься в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються назв юридичних
документів**

Слова-асоціації	Частота (%)
Конституція	39
Правило, правила	18
Кодекс (карний, кримінальний)	9
Норма, норми	6
Наказ	6
Стаття, статті	5
Документ	4
Інші слова (1-2 згадування): статут, устав, заява, позов, акт, постанова тощо.	13

1.2. Назви тих норм, що стосуються релігійної сфери нормативно-правового регулювання – загальна кількість – 23 (9%). До цієї категорії відносяться такі відповіді, як “закон Божий”, “заповідь”, “табу” тощо.

1.3. Види законів – так, як вони формулюються у повсякденному спілкуванні, загальна кількість – 18 (7%). Наприклад: “буржуазний”, “демократичний”, “капіталістичний”, “комуністичний”, “український” тощо. Такі асоціації давали досліджувані, вік яких перевищував 60 років. Звичайно, якщо вважати ці асоціації змістовними характеристиками образу системи правових норм, то такий образ є аж надто загальним, та відірваним від реальності.

1.4. Назви юридичних законів: “про освіту”, “про смертну кару”, “про землю”, “про працю” та ін. (кількість – 10 (4%)). Характерно, що ці асоціації давали респонденти чоловічої статі, що мали вік старше 40-ти років. Такі асоціації на слово-стимул “закон” можуть свідчити про відображення у правовій психіці лише найбільш загального уявлення про законотворчі процеси держави без деталізації цих знань.

1.5. Назви формальних неюридичних законів: “єдності та боротьби протилежностей”, “переростання кількості в якість”, “закон Ома” – 2 %.

Отже, лише 56 (22%) слів-асоціацій, що характеризують закон як документ є такими, що не відображують найбільш змістовні основні характеристики цього явища. Це явище спостерігається у відповідях досліджуваних старшого віку, більшою мірою стосується жінок, ніж чоловіків, причому тих, які проживають у сільській місцевості.

Пояснити отриманий результат можна, імовірно, тим, що саме у досліджуваних з цієї частини вибірки частота контактів із системою правових норм (частота перебування у нормативних ситуаціях) є нижчою. Відповідно у правовій психіці більшою мірою відображуються не структурні елементи реально діючої системи правових норм, а дуже узагальнені знання про систему права, збережені у пам’яті з часів молодості (коли частота перебування у нормативних ситуаціях була вищою), або ж елементи

нормативно-релігійної регуляції поведінки, яка є актуальною на даному життєвому етапі.

Загалом можна сказати, що таке узагальнене відображення системи правових норм у масовій правовій психіці цих категорій досліджуваних є наслідком їх порівняно невисокої нормативно-правової активності.

2. До цієї категорії ми віднесли назви правових організацій, установ та посад тих осіб, які виконують правові функції, забезпечують правовий контроль, регулювання й виконання права. Кількість слів-асоціацій – 241 (19% від загальної кількості слів-асоціацій). Основні блоки:

2.1. Назви юридичних установ (табл. 3.3.): 158 слів (65%).

Таблиця 3.3

Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються назв юридичних установ

Слова-асоціації	Частота (%)
Суд	33
Тюрма	20
Верховна Рада України, парламент	17
Міліція, МВД	14
Прокуратура	5
Уряд	4
Армія	2
В'язниця	2
Інші слова (1–2 згадування): правоохоронні органи, Омон, податкова тощо	3

Насамперед у цих результатах звертає на себе увагу той факт, що місце відбування покарання більшість опитаних називає російським словом “тюрма”. Враховуючи, що переважна більшість отриманих слів-асоціацій є українськими, російські та сленгові слова зустрічаються вкрай рідко, закономірно виникає питання про те, чому саме це слово згадується настільки часто. “Тюрма” – це назва установи, де відбувають покарання особи, що порушили закон, і ця назва більшою мірою була загальновживаною за часів глобальної

русифікації у Радянському Союзі. Можливо, сучасна українська “тюрма” – в’язниця у масовій правовій психіці ще не набула статусу такої установи, яка надійно виконує функцію ізоляції та покарання злочинців.

Не слід забувати також і про роль засобів масової комунікації у формуванні основних елементів нормативно-правового дискурсу. Більшість популярних книг, кінофільмів, телепередач про світ криміналу та ув’язнених як раніше, так і тепер створюються російською мовою. Тобто більшість того, що ми знаємо про в’язницю – це інформація про “тюрму”. Обидва згадування слова “в’язниця” українською належать досліджуванім віком менше тридцяти років.

Крім того, варто звернути увагу на те, що “суд”, “тюрма”, “прокуратура”, “міліція” – це ті структури, які забезпечують переважно карну функцію в суспільстві. Верховна Рада України, що є законотворчим органом, також представлена у масовій правовій свідомості, проте у повсякденному житті пересічна особистість з більшою ймовірністю може контактувати саме з тими правовими установами, які забезпечують процес нормативно-правового регулювання переважно силовими методами, і роль її у процесі нормативно-правової регуляції поведінки є не дуже значною.

2.2. Назви посад (професій) працівників правової сфери та прізвищ (див. табл. 3.4.): 83 слова (35%).

Таблиця 3.4

**Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються назв посад
працівників правової сфери**

Слова-асоціації	Частота (%)
Адвокат	25
Юрист	20
Президент	16
Суддя	14
Прокурор	10
Депутати	5
Мент	5
Чиновники	2
Кучма	2
Ющенко	1

У цій таблиці ми можемо бачити тих осіб, які уособлюють (персоніфікують) закон у масовій правовій свідомості. Безумовно, “адвокат”, “юрист” є найбільш розповсюдженими професіями у правовій сфері, причому професії ці є індивідуальними, вимагають від людини наявності особливих якостей та навичок (назви професій указані переважно в однині).

3. До цієї категорії відносяться слова-асоціації, що стосуються тих сфер суспільного життя, які регулюються правом та процесів, що стосуються функціонування законів у суспільстві (див. табл. 3.5.). Кількість слів у цій категорії – 101 (8% від загальної кількості слів-асоціацій).

Таблиця 3.5

Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються сфер суспільного життя, які регулюються правом

Назва підкатегорії	Приклади слів-асоціацій	Частота (%)
Політика	Політика, держава, демократія	31
Влада	Влада, начальство, правління	29
Гроші	Гроші, податки, держбюджет	15
Законотворчість	Введення, прийняття, розробка	8
Правосуддя	Правосуддя, судійство, арбітраж	7
Особисте життя	Шлюб, розлучення, еміграція	4
Інші варіанти	Товариство, культура, урок	6

У цій таблиці легко помітити, що у масовій правовій психіці найбільше з нормативно-правовим регулюванням пов’язані політична та владна сфери суспільних відносин. Можна припустити, що саме ці сфери сприймаються як такі, що великою мірою підлягають жорсткому законодавчому контролю з боку держави. У той же час сфера розподілу грошей, особисте життя визнаються більш автономними по відношенню до системи права.

Враховуючи той факт, що повсякденна професійна діяльність більшості опитаних не стосувалася ні політики, ні розподілу влади, можна зробити висновок про досить низький рівень активності особистості у системи

правових норм держави, про відсутність тієї нормативно-правової “призми”, крізь яку особистість оцінює свої дії у ситуаціях, що регулюються правом.

4. Слова-асоціації, що стосуються прав та обов’язків особистості, визначених системою правових норм держави (див. табл. 3.6.; 3.7.) – 188 слів (15% від загальної кількості слів-асоціацій).

4.1. “Закон” як “право” (55 слів – 29%):

Таблиця 3.6

Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються юридичних прав особистості

Слова-асоціації	Частота (%)
Права	54
Право	40
Повноправ’я, повноваження, можливості	6

4.2. “Закон” як “обов’язок” (133 слова – 71%):

Таблиця 3.7

Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються юридичних обов’язків особистості

Слова-асоціації	Частота (%)
Обов’язки	19
Обов’язок	16
Обмеження	15
Обов’язковість	6
Рамки	4
Вимоги	4
Контроль	4
Заборона	4
Дисципліна	2
Примус	2
Необхідність	2
Інші слова (1-2 згадування): невідворотність, повинність, пересторога тощо	22

Очевидно, що у масовій правовій свідомості система правових норм держави більшою мірою пов'язана з її контролюючо-заборонною діяльністю. Перелік синонімів для відображення саме цієї функції є досить великим у всіх досліджуваних незалежно від статі, віку, місця проживання та роду занять.

5. Слова-асоціації, що несуть позитивний емоційний заряд (кількість – 177 (14% від загальної кількості слів-асоціацій)); їх частотний розподіл представлено в табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Частотний розподіл емоційно позитивних слів-асоціацій

Слова-асоціації	Частота (%)
Порядок	34
Справедливість	11
Дотримання	10
Дбайливість	6
Відповідність інтересам	4
Сила	4
Ясність, зрозумілість	3
Добро	2
Чесність, моральність	2
Безпека, захист	2
Чіткість	2
Дієвий	2
Інші слова (1-2 згадування): доцільність, свобода, хороший, лад, піклування, слухняність, правда тощо	18

Крім того, якісний аналіз результатів асоціативного експерименту дозволив виявити групу із 36 слів, що не є позитивними епітетами, проте тісно пов'язані з поняттям особистості (людина, люди, студент, народ, мій, батьків, я, воля, інтерес, бажання, та ін). Ми відносимо їх до групи емоційно-позитивних слів-асоціацій.

6. Емоційно-негативні слова-асоціації (усього – 107 (10% від загальної кількості слів-асоціацій)); їх частотний розподіл представлено в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Частотний розподіл емоційно негативних слів-асоціацій

Слова-асоціації	Частота (%)
Неправда, обман, брехня	11
Безпорядок	8
Несправедливість	7
Недосконалий	7
Не виконується	6
Бумажний, папери	4
Байдужий	3
Лайливі епітети (дурість, безглуздість, невігластво, чума, тупість та ін)	10
Інші слова (1-2 згадування): неправильний, насмішка, страх, маніпуляції, суперечливий, хаос тощо)	44

7. До емоційно негативних слів-асоціацій належить також група слів, що стосується неправової, кримінальної сфери життя суспільства (кількість – 85 слів (7% від загальної кількості слів-асоціацій)) – див табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Частотний розподіл слів-асоціацій, що стосуються кримінальної сфери життя суспільства

Слова-асоціації	Частота (%)
Злочин	25
Покарання	22
Правопорушення	17
Злочинці	11
Мафія	6
Корупція	5
Кримінал	5
Зек	4
Зона	4
Інші слова (1-2 згадування): вирок, грабіж тощо	1

Зі змістовного аналізу було виключено 46 слів-асоціацій, що не відображали змістовних чи оцінних характеристик системи правових норм держави. Це такі слова, як: піраміда, лінія, мантия, таємниця, феміда, терези, печатка, слово, сито, скала та інші. Поява таких слів могла бути зумовлена неухважністю, бажанням пожартувати, або ж просто схильність символічно представляти предмети та явища об'єктивної дійсності. Зокрема, Феміда й терези є загальновизнаними символами юриспруденції.

В узагальненому вигляді результати асоціативного експерименту знаходяться у таблиці 2.1 Розділу 2.

Отже, у результаті кількісного аналізу результатів асоціативного експерименту ми отримали 64% емоційно-нейтральних та по 17% емоційно-негативних та емоційно-позитивних слів-асоціацій.

Таким чином, наша гіпотеза про те, що образ права у масовій правовій психіці має переважно негативне емоційне забарвлення не підтверджується. Натомість спостерігається ситуація, коли доля емоційно-негативних та емоційно-позитивних слів-асоціацій практично є однаковою. Це свідчить про те, що система правових норм держави відображується особистістю разом з усіма її позитивними та негативними рисами.

Ставлення до системи правових норм держави, яке відображено у цих словах-асоціаціях є двоїстим, амбівалентним. Таким чином ми можемо зробити висновок про те, що емоційне забарвлення образу права у масовій правовій психіці є внутрішньо суперечливим та амбівалентним.

Якісний аналіз емоційно-позитивних та емоційно-негативних слів-асоціацій було проведено з метою визначити перелік конструктів, необхідний для проведення психосемантичного дослідження образу права за методом особистісних конструктів Дж. Келлі.

Як бачимо (Табл. 3.8.), система права характеризується за допомогою таких слів: порядок, справедливість, виконання (дотримання), дбайливість, відповідність інтересам, сила, зрозумілий, добро, чесність (моральність), захист, чіткість, дієвий. Ці слова стануть позитивним полюсом конструктів. Слід звернути увагу, що лише 4 асоціації мають “негативні” відповідники,

що набрали досить значну кількість виборів. Саме ці слова сформують перші чотири конструкти, які характеризують категорію “закон”, що уособлює систему правових норм у масовій правовій психіці: “той, що створює порядок – той, що не створює порядку”, “справедливий – несправедливий”, “той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються”, “дбайливий – байдужий”.

Для інших позитивних слів-асоціацій було підібрано ті слова-антоніми, які декілька разів зустрічалися у бланках відповідей досліджуваних. Таким чином доповнивши позитивні асоціації з таблиці 3.8., ми отримали наступні конструкти: “сильний – слабкий”, “зрозумілий – незрозумілий”, “чіткий – суперечливий”, “той, що захищає – той, що не захищає”, “той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади”, “добрий – злий”, “моральний – аморальний”, “дієвий – недієвий”.

Крім того, у таблиці 3.9. є слово-асоціація “недосконалий”, яку варто доповнити позитивним полюсом “досконалий”, та величезна кількість лайливих епітетів, які ми об’єднали епітетом “безглуздий” та доповнили позитивним полюсом “розумний”.

На перший погляд у таблиці 3.9. залишилися неврахованими категорій “неправда, обман, брехня” та “бумажний, папери”. Проте ми вважаємо, що “брехливість” та схильність обманювати суперечать загальноприйнятим уявленням про мораль та моральність, а, отже, ця категорія уже є врахованою в конструкті “моральний – аморальний”. Ті слова-асоціації, що характеризують закон як “бумажний, паперовий”, можна розглядати як такі, що вказують на його суто формальний характер, спосіб існування лише на папері, неспроможність реально регулювати відносини у суспільстві. Тому ці слова-асоціації ми віднесли до категорії “недієвість”, і врахували в якості негативного полюсу в конструкті “дієвий – недієвий”.

Якісний аналіз емоційно-нейтральних слів-асоціацій на слово-стимул “закон” показав, що:

- більшість опитаних асоціюють закон із конституцією та іншими реально існуючими формальними правовими нормами, проте для майже 20%

опитаних (переважно людей старшого віку, що проживають у сільській місцевості) категорія закону не є відрефлексованою, іноді пов'язується з радянським минулим;

- події індивідуального життя особистості (робота, навчання) – ті, які регулюються адміністративним законодавством, практично не представлені у масовій правовій психіці, на відміну від сфер політики та управління;
- система правових норм держави відображується особистістю насамперед із сторони її карно-контролюючих функцій.

Отже, на основі проведеного кількісного та якісного аналізу результатів асоціативного експерименту ми можемо сформулювати наступні висновки:

- у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості відбувається відображення у масовій правовій психіці системи правових норм держави у якості юридичних документів, юридичних посад, установ та організацій, юридичних відносин, обов'язків та прав. Для майже 20% опитаних (переважно людей старшого віку, що проживають у сільській місцевості) категорія закону не є відрефлексованою, іноді пов'язується з радянським минулим. Події індивідуального життя особистості (робота, навчання) – ті, які регулюються адміністративним законодавством, практично не представлені у масовій правовій психіці, на відміну від сфер політики та управління. Система правових норм держави відображується особистістю насамперед із сторони її карно-контролюючих функцій;
- емоційне забарвлення образу права, що формується у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості у масовій правовій психіці, є внутрішньо суперечливим та амбівалентним;
- для проведення психосемантичного дослідження образу права реально функціонуючого у масовій правовій психіці сучасних мешканців Волинської області за методом особистісних конструктів Дж. Келлі можуть бути використані наступні конструкти: “сильний – слабкий”, “справедливий

– несправедливий”, “зрозумілий – незрозумілий”, “той, що створює порядок – той, що не створює порядку”, “розумний – безглуздий”, “дбайливий – байдужий”, “чіткий – суперечливий”, “моральний – аморальний”, “досконалий – недосконалий”, “той, що захищає – той, що не захищає”, “той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади”, “добрий – злий”, “дієвий – недієвий”, “той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються”.

У результаті проведення асоціативного експерименту ми отримали дані про те, як у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки, особистість формує своє уявлення про систему правових норм держави, якими конструктами вона послуговується для побудови образу права.

Проте функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості не обмежується лише процесуальними характеристиками. Після проведення методики “репертуарні сітки Келлі” ми отримуємо можливість дослідити психосемантичний простір законів, що формується у результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Дослідження методом особистісних конструктів Келлі проводилося з метою:

- визначити конструкти оцінювання законів, що мають найбільшу пояснювальну силу;
- побудувати психосемантичний простір відображення законів;
- проаналізувати вплив гендерних та вікових відмінностей на психосемантичний простір законів.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступні гіпотези:

- соціальна перцепція системи правових норм держави у психіці особистості буде відбуватися за допомогою конструктів, що в якості одного з полюсів міститимуть поняття “порядок” та “справедливість”;

- не існує значного впливу гендерних та вікових відмінностей на психосемантичний простір законів.

Детальний опис процедури дослідження, перелік елементів, конструктів, інструкція та стандартний бланк опитування знаходяться у додатку Д.

Після проведення дослідження ми отримали матрицю рангувань елементів, де конструкти розміщуються по стовпчикам, елементи – по рядкам, а сама матриця містить рангове положення кожного елементу по кожному з чотирнадцяти конструктів.

Результати статистичної обробки всіх бланків дослідження наведені у табл. 3.11.

Таблиця 3.11

**Кореляційна матриця статистичної обробки результатів дослідження
методом особистісних конструктів Дж. Келлі**

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14
K1	1	0,56	0,48	0,56	0,52	0,54	0,46	0,51	0,41	0,49	0,53	0,5	0,47	0,52
K2	0,56	1	0,55	0,56	0,63	0,6	0,51	0,6	0,5	0,56	0,6	0,64	0,64	0,56
K3	0,48	0,55	1	0,55	0,56	0,6	0,55	0,52	0,4	0,58	0,55	0,58	0,49	0,59
K4	0,56	0,56	0,55	1	0,65	0,61	0,53	0,55	0,47	0,54	0,6	0,54	0,54	0,53
K5	0,52	0,63	0,56	0,65	1	0,66	0,57	0,62	0,47	0,58	0,6	0,63	0,53	0,6
K6	0,54	0,6	0,6	0,61	0,66	1	0,62	0,57	0,51	0,6	0,63	0,65	0,53	0,56
K7	0,46	0,51	0,55	0,53	0,57	0,62	1	0,59	0,43	0,54	0,6	0,6	0,46	0,5
K8	0,51	0,6	0,52	0,55	0,62	0,57	0,59	1	0,47	0,58	0,59	0,62	0,49	0,54
K9	0,41	0,5	0,4	0,47	0,47	0,51	0,43	0,47	1	0,47	0,48	0,49	0,43	0,47
K10	0,49	0,56	0,58	0,54	0,58	0,6	0,54	0,58	0,47	1	0,64	0,6	0,5	0,61
K11	0,53	0,6	0,55	0,6	0,6	0,63	0,6	0,59	0,48	0,64	1	0,65	0,49	0,59
K12	0,5	0,64	0,58	0,54	0,63	0,65	0,6	0,62	0,49	0,6	0,65	1	0,49	0,58
K13	0,47	0,64	0,49	0,54	0,53	0,53	0,46	0,49	0,43	0,5	0,49	0,49	1	0,52

K14	0,52	0,56	0,59	0,53	0,6	0,56	0,5	0,54	0,47	0,61	0,59	0,58	0,52	1
-----	------	------	------	------	-----	------	-----	------	------	------	------	------	------	---

З метою визначити ті конструкти, які пояснюють більшу частину дисперсії, було обраховано суми балів взаємозв'язку у всіх бланках дослідження. Для того, щоб обрахувати суми балів взаємозв'язку, всі отримані коефіцієнти рангової кореляції, було піднесено до квадрату. Кожен із отриманих результатів множиться на 100 для того, щоб позбутися дробів. Числовий вираз балів взаємозв'язку обраховується за формулою: $r^2 \cdot 100$. Сума балів взаємозв'язку (без урахування знаку), дозволяє визначити числовий вираз тієї частини загальної дисперсії, що пояснюється даним конструктом.

Результати підрахунку суми балів взаємозв'язку представлені у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Результати підрахунку суми балів взаємозв'язку

Ранг	Конструкт	Числовий вираз дисперсії
1	Дбайливий-байдужий	868
2	Справедливий-несправедливий	862
3	Добрий – злий	857
4	Той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади	855
5	Розумний-безглуздий	851
6	Той, що захищає – той, що не захищає	829
7	Моральний – аморальний	825
8	Той, що створює порядок – той, що не створює порядку	823
9	Той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються	817
10	Зрозумілий – незрозумілий	800
11	Чіткий – суперечливий	796
12	Дієвий – недієвий	758
13	Сильний – слабкий	755
14	Досконалий – недосконалий	700

Таким чином, припущення стосовно того, що найбільш “сильними” конструктами будуть “справедливий – несправедливий” та “порядок – безпорядок” підтверджується частково. Пересічна особистість сприймаючи правові норми і плануючи правову поведінку, орієнтується не на спроможність цієї норми забезпечити порядок та дотримання справедливості, а на те, наскільки вона відповідає інтересам особистості у даний період часу. Такий результат ще раз підтверджує гіпотезу про те, що характерною рисою масової правової свідомості є правовий релятивізм, оскільки саме на цьому рівні легітимації особистість залишає за собою право суб’єктивного вибору – дотримуватися їй виконання приписів правової норми чи не дотримуватися.

Також звертає на себе увагу той факт, що конструкти досить слабо диференційовані (числові вирази дисперсії знаходяться у невеликому інтервалі, відсутні від’ємні коефіцієнти кореляції). Тому для того, щоб визначити найбільш значущі конструкти над цим же масивом даних було проведено факторний аналіз за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 12.0.

Як відомо, ідея методу факторного аналізу полягає в тому, щоб стиснути матрицю ознак у матрицю з меншою кількістю змінних, що зберігає майже ту ж саму інформацію, що й вихідна матриця. В основі моделей факторного аналізу лежить гіпотеза про те, що спостережувані змінні є непрямыми проявами невеликої кількості прихованих (латентних) факторів. Крім того, факторний аналіз дозволяє виявити не лише кореляції між змінними та латентні фактори, а й ті компоненти, що пояснюють більшу частину дисперсії [160].

Отже, проведення факторного аналізу дасть нам змогу визначити ті конструкти, які є найбільш статистично незалежними, та, перетинаючись, утворюють психосемантичний простір масової правової психіки.

Пакет статистичної обробки даних SPSS 12.0 дає можливість досліднику обирати той метод пошуку факторів, який більшою мірою відповідає меті та завданням дослідження. Ми обрали метод альфа-

факторного аналізу, розроблений спеціально для упорядкування даних в області психології. Об'єктом дослідження в ньому є індивіди. Змінні в альфа-факторному аналізі вважаються вибіркою з деякої сукупності змінних, про які можна судити на основі спостережуваної сукупності об'єктів. Таким чином в альфа-факторному аналізі висновки носять психометричний, а не статистичний характер. Кайзер і Каффірі стверджують, що цей метод ґрунтується на виділенні таких факторів, що мають максимальні кореляції з відповідними факторами генеральної сукупності змінних [161]. Отже, альфа-факторний аналіз – це метод отримання першопочаткового факторного рішення, у якому всі змінні вважаються вибіркою з генеральної сукупності змінних [160]. Враховуючи той факт, що ми працюємо з вибіркою даних у психологічному дослідженні, використання методу альфа-факторного аналізу видається цілком доцільним.

Для підвищення інтерпретовуваності факторів необхідно досягнути більшої контрастності матриці факторних навантажень за допомогою обертання факторів. Сенс обертання полягає в отриманні нових факторів – у вигляді спеціального виду лінійної комбінації наявних факторів [162]. Існує декілька методів обертання факторів. Для нашого дослідження ми використали Варімакс (Varimax) – метод отримання ортогональних рішень, що зводиться до спрощення факторної структури з використанням критерію мінімізації дисперсії стовпчика матриці факторного відображення [160].

Для оцінки міри вибіркової адекватності використано критерій Кайзера-Мейера-Олкіна. Він має значення: 0,971. Це свідчить про досить високий, “відмінний” ступінь емпіричного підтвердження даних вибірки для генеральної сукупності.

Для більшої наглядності представлення результатів факторного аналізу програма SPSS 12.0 дає можливість побудувати графік компонент у просторі після обертання. На рис.3.1. ми бачимо, як згруповані конструкти у просторі, заданому двома факторами, які ми отримали після їх обертання за методом Varimax.

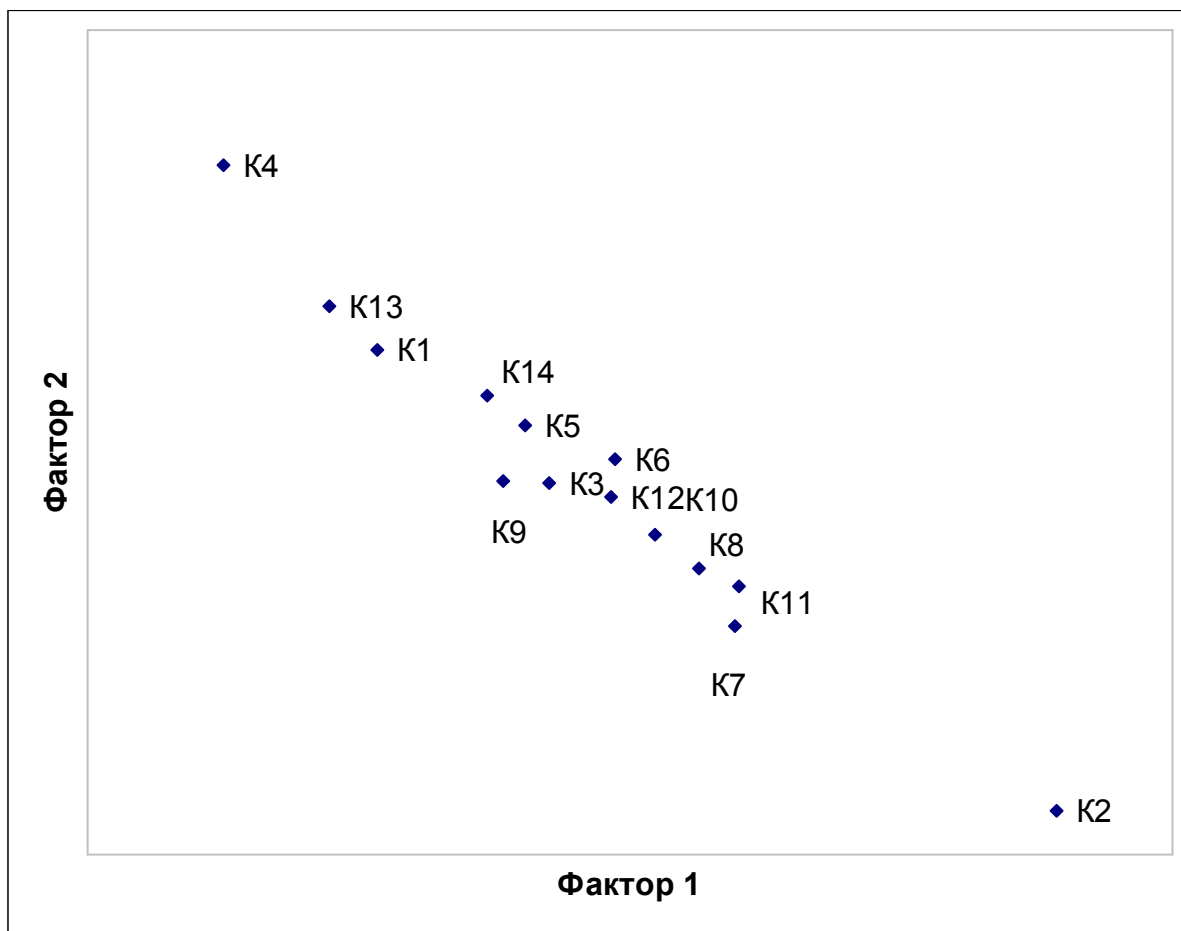

Рис. 3.1. Графік факторів у просторі після обертання

Після проведення альфа-факторного аналізу за допомогою методу обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера ми отримали значення факторів, що підлягають подальшому змістовному аналізу (табл. 3.13).

Факторні навантаження цієї матриці показують, що Фактор 2 суттєво пов'язаний з K4, K13 та K1, що відображують такі позитивні характеристики системи правових норм держави, як здатність створювати порядок, дієвість, та сила. Натомість Фактор 1 позитивно корелює з конструктами: K2 “Справедливий – несправедливий”, K11 “Той, що відповідає інтересам людини-той, що відповідає інтересам влади”, K7 “Чіткий – суперечливий”, K8 “Моральний – аморальний”, K10 “Той, що захищає – той, що не захищає”.

Матриця коефіцієнтів факторних значень

	Фактор	
	1	2
K1	-0,087	0,189
K2	0,414	-0,258
K3	0,040	0,060
K4	-0,200	0,369
K5	0,022	0,117
K6	0,089	0,083
K7	0,177	-0,079
K8	0,151	-0,023
K9	0,006	0,063
K10	0,118	0,011
K11	0,180	-0,039
K12	0,086	0,047
K13	-0,122	0,232
K14	-0,005	0,146

Фактор 2 поєднує в собі конструкти, що описують формально-примусові характеристики системи правових норм, а до Фактору 1 увійшли переважно ті конструкти, які описують закон як такий, що може по-різному проявляти себе при взаємодії з особистістю. Система правових норм у цьому факторі виступає більш персоніфіковано, як жива істота, до якої, відповідно, особистість може мати суб'єктивне ставлення, не завжди усвідомлюване, що формується в процесі соціальної самореалізації на основі її нормативно-правової активності. Умовно Фактор 1 можна назвати “людяність”, а Фактор 2 – “формальність”.

Слід звернути увагу на те, що конструкти Фактору 1 пояснюють більшу частину дисперсії, що може свідчити про переважання у масовій правовій

психіці схильності сприймати систему правових норм дуже суб'єктивно, емоційно, як живу істоту, як “батька”, відповідно до власних почасти неусвідомлюваних уявлень про порядок та справедливість.

Як ми можемо бачити на Рис. 3.1., найбільш статистично незалежними конструкторами за результатами факторного аналізу є К4 “Той, що створює порядок – той, що не створює порядку” та К2 “Справедливий-несправедливий”. Для того, щоб проаналізувати співвідношення конструктів та елементів, ми можемо зобразити ці два найбільш статистично незалежні конструкти як систему координат. У ній К2 – це вісь Х, а К4 – вісь Y. Перетинаючись, вони утворюють психосемантичний простір законів у масовій правовій психіці досліджуваних.

Умовно цей простір можна розділити на чотири квадранти: “справедливий – той, що створює порядок”, “справедливий – той, що не створює порядку”, “несправедливий – той, що створює порядок”, “несправедливий – той, що не створює порядку”.

Перший із цих квадрантів характеризує “закон” однозначно позитивно (тобто використовуються обидва позитивні полюси конструктів), четвертий – однозначно негативно, другий та третій – частково позитивно, частково негативно. Можемо відзначити, що у масовій правовій психіці найбільш позитивно будуть характеризуватися ті закони, які здатні забезпечувати “порядок”, тобто виконувати одну з основних функцій системи правових норм, але у той же час бути “справедливими”.

“Справедливий закон” – словосполучення на перший погляд нелогічне, оскільки “закон” не може бути справедливим рівною мірою для всіх. Проте, вивчаючи психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості, ми спираємося на ідеї соціального конструкціонізму, згідно з якими не існує ніяких “об’єктивних реальностей” разом із їхніми “об’єктивними” характеристиками. Будь-яка реальність, у тому числі і правова, створюється, “конструюється” людьми у процесі їх міжособистісного спілкування та взаємодії. І у цій новій реальності будь-яке

явище, зокрема і закон, може бути персоніфіковане й наділене цілком “людськими” якостями та рисами.

Звичайно, даний феномен потребує подальших проєктивних та психосемантичних досліджень, проте на даному етапі ми можемо припустити, що “справедливий закон” не є ворожим стосовно особистості, не обмежує можливості її особистісного зростання, не є перешкодою, а навпаки, сприяє задоволенню всіх потреб особистості, створює позитивні умови для її самореалізації. Цей “справедливий” закон може бути таким, що створює порядок, або таким, що не створює порядку. У першому випадку ми маємо нормативно-правову регуляцію “у м’яких рукавичках”, абсолютно ідеальний варіант, що великою мірою за своїм змістовним наповненням відповідає поняттю “природне право” [25].

Поєднання у характеристиці закону понять “справедливий” та “той, що не створює порядку”, а також “несправедливий” та “той, що не створює порядку” дає нам характеристику явища аномії, що супроводжується повсякчасним недотриманням, невиконанням законів і різняться ці два типи образу права лише мірою регламентованості суспільного життя та ступенем жорстокості санкцій.

Закон, що “створює порядок” та “несправедливий” – це типовий приклад “позитивного права” (за Ільїним І. О.), це правові норми та закони, що виникають у рамках законотворчого процесу як результат боротьби інтересів окремих груп людей, що забезпечують отримання вигоди цим групам, проте вороже сприймаються більшістю громадян держави.

Таким чином, конструкти К4 “Той, що створює порядок – той, що не створює порядку” та К2 “Справедливий-несправедливий”, перетинаючись, утворюють психосемантичний простір законів у масовій правовій психіці, що умовно можна розділити на чотири квадранти:

1. “Закон природного права” (“Той, що створює порядок” – “Справедливий”).

2. “Закон позитивного права” (“Той, що створює порядок” – “Несправедливий”).

3. “Закон періоду легкої аномії” (“Той, що не створює порядку” – “Справедливий”).

4. “Закон періоду тотального нігілізму” (“Той, що не створює порядку” – “Несправедливий”).

Оскільки ми отримали значення кожного елементу за шкалами конструктами, це дало змогу розмістити їх у системі координат двох основних конструктів.

Рис.3.2. Розміщення елементів у просторі, заданому конструктами K1 та K4

На рис. 3.2. ми бачимо, що у верхньому лівому квадранті, який мав би представляти нам закони “несправедливі” та “ті, що створюють порядок” знаходиться елемент №10, “закон, який я порушую” та елемент №11, “закон сучасної української держави”. Таким чином можна припустити, що

формально-юридична довершеність, здатність впорядковувати суспільне життя, виправданість того чи іншого закону не є гарантією того, що його не буде порушено. Для особистості набагато важливіше, що цей закон був справедливим, не порушував її інтереси, не перешкоджав особистісній самореалізації. Тому досить важливо, щоб при введенні нового закону для профілактики його порушення він презентувався саме як такий, що є справедливим, дбає про особистість.

У правому нижньому квадранті, де розміщуються закони “справедливі”, проте “такі, що не створюють порядку”, ми також можемо спостерігати елемент “закон, який можна обійти”. Цей елемент знаходиться досить близько від системи координат, що не дозволяє робити якісь надто глобальні висновки, проте звертає на себе увагу той факт, що нездатність закону створювати порядок на фоні його всезагальної доброти створює лише інтенцію, можливість його “обійти”, в той час як “несправедливість” закону, що створює порядок, пов’язується у масовій правовій психіці з чіткою завершеною дією “я порушую”. З цього можна зробити висновок про те, що визнання закону на рівні масової правової психіки “справедливим”, більшою мірою забезпечує його дотримання, ніж нормативно-правова досконалість.

З десяти інших елементів, що залишилися, шість розмістилися у верхньому правому квадранті, який умовно можна назвати “природне право”, а чотири елементи знаходяться у нижньому лівому квадранті, що несе найбільш негативне смислове навантаження. Якщо закони, які створюють проблеми, заважають, є ворожими для особистості визнані “несправедливими” та такими, що не створюють порядку, ми можемо припустити, що таке ставлення до цих законів виглядає цілком виправданим, особливо для особистості, що рухається шляхом самореалізації, оскільки саме така особистість найімовірніше буде негативно ставитися до будь-яких перешкод на своєму шляху.

Проте досить дивним у цьому руслі виглядає розміщення елементу №7 “закон, що мене обмежує” поряд з елементами дуже позитивними. Можна

припустити, що насправді “природний” закон має не лише захищати та викликати повагу, але і здійснювати певний, проте невеликий (елемент розміщено біля системи координат!) обмежувачий вплив.

Найбільш справедливим та здатним створювати порядок у масовій правовій психіці визнається закон Божий, враховуючи просторову близькість його з елементом №2, можна сказати, що це є той закон, що викликає найбільшу повагу. В той же час закон сучасної української держави, зважаючи на в цілому меншу кількість балів, набраних за показниками справедливості та здатності до впорядкування, знаходиться у лівому верхньому квадранті.

Також звертають на себе увагу наступні факти: розміщення переважної більшості елементів (8 із 12) у діаметрально протилежних за змістом квадрантах (закони оцінюються або дуже позитивно, або дуже негативно), та просторова віддаленість закону Божого та закону сучасної української держави.

Стосовно першого (розміщення переважної більшості елементів у діаметрально протилежних за змістом квадрантах): схильність оцінювати явища правового життя лише негативно або лише позитивно може бути побічними проявом амбівалентності масової правової психіки, що припускає одночасне існування взаємовиключних за знаком оцінок без виникнення когнітивного дисонансу.

А аналізуючи той факт, що закон Божий визнано більш справедливим та здатним до упорядкування (до речі, він займає перше місце по позитивному полюсу абсолютно всіх конструктів, що були використані в дослідженні) можна прийти до висновку, що нормативно-правова регуляція поведінки особистості на даний момент є радше нормативно-моральною чи нормативно-релігійною, оскільки значущість, “вага” формальних правових законів значно поступається нормам неформальним, релігійним. Враховуючи той факт, що у процесі соціальної самореалізації найбільш важливими є все-таки норми правові, можна припускати наявність або не надто високого рівня

мотивації соціальної самореалізації у досліджуваних, або ж протікання її за особливим, неформальним сценарієм.

Чи впливають на характер відображення системи правових норм держави вік та стать особистості? Наступні дослідження дозволили отримати такі результати:

Гендерні відмінності представлені у матриці коефіцієнтів факторних навантажень у просторі після обертання методом Варімакс (див. табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Вплив гендерних відмінностей на характер соціальної перцепції системи правових норм держави

	Чоловіки		Жінки	
	Фактор		Фактор	
	1	2	1	2
K1	-0,162	0,275	0,232	-0,168
K2	-0,748	0,929	0,582	-0,48
K3	0,795	-0,686	0,04	0,066
K4	0,015	0,089	0,404	-0,285
K5	0,223	-0,068	0,39	-0,27
K6	0,615	-0,465	0,054	0,1
K7	0,312	-0,224	0,383	-0,295
K8	-0,023	0,156	0,269	-0,15
K9	-0,516	0,644	-0,119	0,197
K10	0,495	-0,385	-0,933	1,255
K11	-0,34	0,49	0,074	0,076
K12	0,057	0,121	0,137	0,012
K13	0,014	0,069	-0,212	0,328
K14	0,14	-0,012	-0,382	0,561

Для того, щоб представити особливості впливу гендерних відмінностей на характер соціальної перцепції особистістю системи правових норм держави більш наглядно, дані табл. 3.14. було переведено у графічну форму. На рисунку 3.3. конструкти, обрані чоловіками, позначено ромбиками, а конструкти, обрані жінками – квадратами.

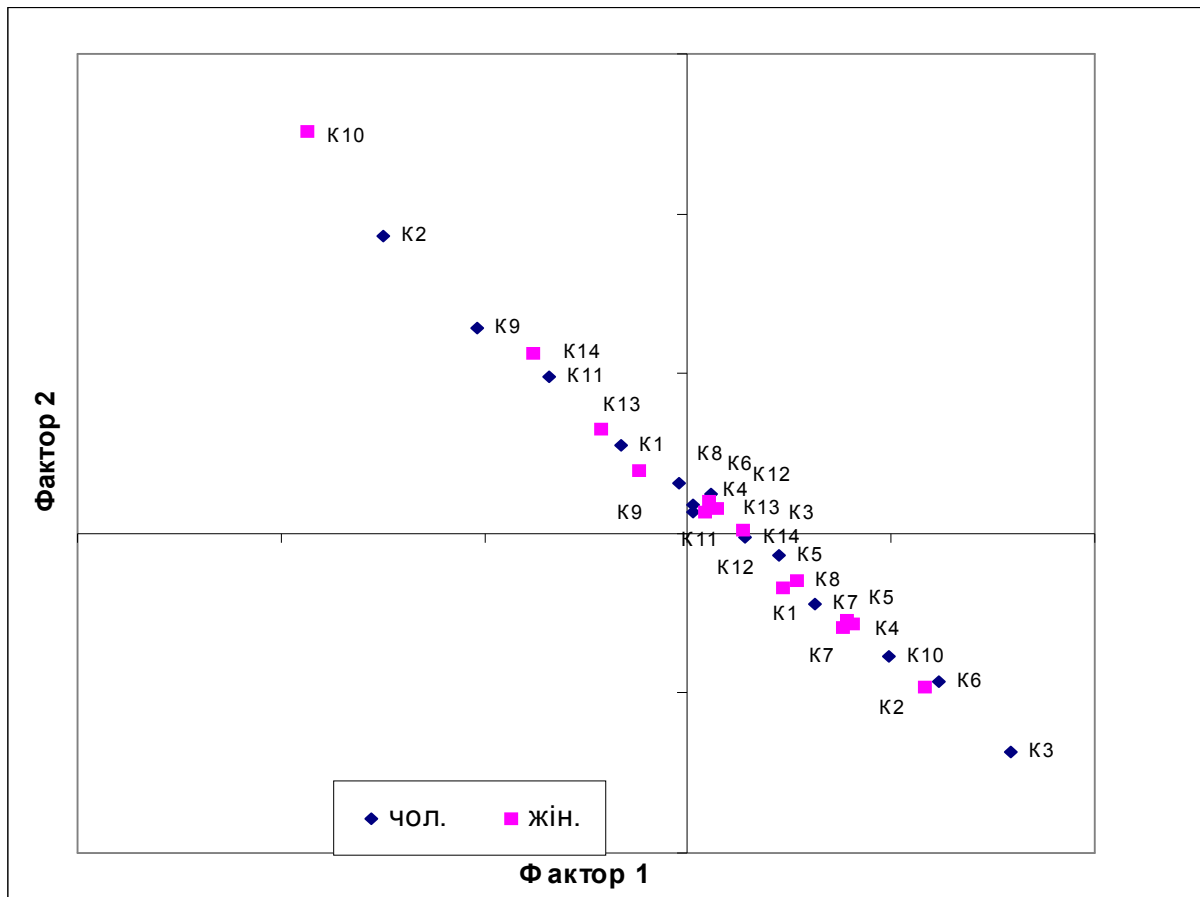

Рис. 3.3. Гендерні відмінності у соціальній перцепції правових норм держави

Аналізуючи матрицю факторних навантажень та графічну форму її зображення можна відмітити наступне: У чоловіків Фактор 1 суттєво пов'язаний з конструктами, що характеризують закон як зрозумілий, дбайливий і той, що захищає. Фактор 2 характеризує закон насамперед як справедливий та досконалий. Тобто ми можемо спостерігати той же самий поділ, що і по всій вибірці загалом: характеристика системи правових норм держави поділяються на “формальні “ та “людські”. У підвибірці жінок цей поділ також присутній. Фактор 1 у них найбільше представлений

конструктом K10 – той, що захищає, а Фактор 2 – конструктами, що виражають справедливість та порядок.

Для того, щоб перевірити припущення про існування значних гендерних відмінностей у відображенні системи правових норм держави, було сформульовано статистичні гіпотези [152, с.24]:

$H_0: M_1 = M_2$ (середні у вибірці жінок і чоловіків співпадають);

$H_1: M_1 \neq M_2$ (існує значуща різниця середніх).

Достовірність різниці середніх визначалася за допомогою параметричного t-критерію Ст'юдента. Статистичні обрахунки здійснювалися за допомогою програми Excel. Було отримано наступні результати:

t (емпіричне) = 0,095;

t (критичне) = 1,706 – для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Оскільки t (емпіричне) < t (критичне), гіпотеза H_1 спростовується, приймається гіпотеза H_0 , згідно якої не існує статистично значущих розбіжностей між чоловіками і жінками у відображенні ними системи правових норм держави [143; 152].

Перевірка гіпотези щодо вікових відмінностей у психосемантичному просторі масової правової психіки передбачала побудову матриці факторних навантажень, кореляційної матриці та визначення рівня значущості середніх (табл. 3.15).

У даній таблиці ми можемо бачити, які конструкти є основою побудови психосемантичного простору масової правової психіки для кожної з трьох вікових груп. Так, для осіб віком до 30 років найбільшу “вагу” мають конструкти K14 “Той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються” та K2 “Справедливий – несправедливий”.

Таблиця 3.15

Матриця факторних навантажень для різних вікових груп

	до 30 р.		30-50 р.		50 і > р.	
	Фактор		Фактор		Фактор	
	1	2	1	2	1	2
K1	-0,129	0,302	-0,28	0,463	-0,162	0,535
K2	-0,26	0,476	-0,058	0,14	-0,257	0,92
K3	0,024	0,032	-0,133	0,244	0,09	-0,005
K4	0,124	0,05	0,063	0,055	0,096	0,06
K5	0,156	-0,034	-0,02	0,15	0,109	-0,027
K6	0,1	0,123	0,027	0,166	0,122	-0,022
K7	0,129	-0,032	-0,019	0,105	0,192	-0,117
K8	0,068	0,132	0,073	0,067	0,144	-0,083
K9	0,051	0,09	0,404	-0,287	0,122	-0,016
K10	0,13	0,013	0,142	-0,009	0,129	-0,035
K11	0,032	0,021	0,231	-0,125	0,053	-0,014
K12	0,128	0,005	0,195	-0,062	0,114	-0,051
K13	0,207	-0,158	0,109	-0,047	0,124	-0,065
K14	0,256	-0,168	0,13	-0,02	0,132	-0,065

Для осіб середнього віку (30-50) років найбільш значимими є конструкти K9 “Досконалий-недосконалий” та K1 “Сильний-слабкий”.

У досліджуваних віком старше 50 років найбільші факторні навантаження мають K7 “Чіткий-суперечливий” та K1 “Сильний-слабкий”.

Таким чином ми можемо бачити, що особливості сприймання системи правових норм держави у досліджуваних середнього та старшого віку подібні між собою. Водночас результати опитування молодих людей до 30 років дещо відрізняються. Наскільки значущими є ці відмінності, допоможе визначити статистичний аналіз різниці середніх.

Було сформульовано такі статистичні гіпотези:

1) $H_0: M_1 = M_2$ (середні у вибірці осіб молодого та середнього віку співпадають);

$H_1: M_1 \neq M_2$ (існує значуща різниця середніх).

2) $H_{01}: M_1 = M_3$ (середні у вибірці осіб молодого та середнього віку лежать у межах одного інтервалу);

$H_{11}: M_1 \neq M_3$ (існує значуща різниця середніх).

3) $H_{02}: M_2 = M_3$ (середні у вибірці осіб молодого та середнього віку лежать у межах одного інтервалу);

$H_{12}: M_2 \neq M_3$ (існує значуща різниця середніх).

Достовірність різниці середніх визначалася за допомогою параметричного t-критерію Ст'юдента. Статистичні обрахунки здійснювалися за допомогою програми Excel. Було отримано наступні результати:

1) Різниця між середніми у вибірках осіб молодого та середнього віку:

t (емпіричне) = 0,182;

t (критичне) = 1,703 – для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Оскільки t (емпіричне) < t (критичне), гіпотеза H_1 спростовується, приймається гіпотеза H_0 , згідно якої не існує статистично значущих розбіжностей між особами молодого та середнього віку у відображенні ними системи правових норм держави [143; 152].

2) Різниця між середніми у вибірках осіб молодого та старшого віку:

t (емпіричне) = -0,238;

t (критичне) = 1,703 – для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Оскільки t (емпіричне) < t (критичне), гіпотеза H_{11} спростовується, приймається гіпотеза H_{01} , згідно якої не існує статистично значущих розбіжностей між особами молодого та старшого віку у відображенні ними системи правових норм держави [143; 152].

3) Різниця між середніми у вибірках осіб старшого та середнього віку:

t (емпіричне) = -0,286;

t (критичне) = 1,703 – для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Оскільки t (емпіричне) $< t$ (критичне), гіпотеза H_{12} спростовується, приймається гіпотеза H_{02} , згідно якої не існує статистично значущих розбіжностей між особами старшого та середнього віку у відображенні ними системи правових норм держави [143, с.452; 12, с.26].

Отже, не зважаючи на те, що у кожній з трьох вікових груп відрізняються факторні навантаження конструктів, ця різниця не є статистично значущою. Для того щоб визначити, наскільки відрізняються по кожній віковій групі фактори в цілому, було проведено кореляційний аналіз.

Результати представлені в таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Кореляційна матриця взаємозв'язку факторів у різних вікових групах

		до 30 р.		30-50 р.		50 і > р.	
		Фактор 1	Фактор 2	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 1	Фактор 2
до 30 р.	Фактор 1	1	-0,94922	0,427805	-0,41903	0,89293	-0,88926
	Фактор 2	-0,94922	1	-0,40366	0,431929	-0,84006	0,868279
30-50 р.	Фактор 1	0,427805	-0,40366	1	-0,98135	0,492973	-0,48561
	Фактор 2	-0,41903	0,431929	-0,98135	1	-0,4701	0,453271
50 і > р.	Фактор 1	0,89293	-0,84006	0,492973	-0,4701	1	-0,9795
	Фактор 2	-0,88926	0,868279	-0,48561	0,453271	-0,9795	1

Ми можемо констатувати наявність чіткого позитивного кореляційного зв'язку між факторами у різних вікових категоріях. Це свідчить про те, що значущих вікових відмінностей у відображенні правової системи держави немає.

Отже, на основі проведеного кількісного та якісного аналізу результатів методу особистісних конструктів, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Конструкти К4 “Той, що створює порядок-той, що не створює порядку” та К2 “Справедливий-несправедливий”, перетинаючись, утворюють психосемантичний простір законів у масовій правовій психіці.

2. Не існує значущих гендерних та вікових відмінностей у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

3.1.2. Результати дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Мотиваційний психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості проявляється у тому, що особистість демонструє певний рівень мотивації активності у системі правових норм держави, що тісно пов'язаний із мотивацією соціальної самореалізації.

Основними завданнями даного етапу дослідження були наступні:

1. Визначити рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави.
2. Визначити рівень мотивації соціальної самореалізації особистості.
3. Визначити характер і напрям взаємозв'язку між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем її мотивації соціальної самореалізації.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступну гіпотезу:

У процесі функціонування мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості проявляється тенденція взаємозалежності між рівнем активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Перевірка гіпотези відбувалася в три етапи.

На першому етапі ми отримали результати проведення методики вимірювання рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави (див. Додаток Л).

Після обрахунку результатів по цій методиці виявилось наступне: 76% опитаних визнали дії персонажів гіпотетичних ситуацій усвідомлюваними та цілеспрямованими, 54% опитаних назвали ці дії ініціативними. Відповідно до

тестових норм, визначених у розділі 2, на низькому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 2% опитаних, на середньому рівні – 17%, на високому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 81% мешканців Волинської області. Тобто, рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави досліджуваних є досить високим.

Статистична обробка результатів дослідження, що передбачала змістовний аналіз обраних варіантів дій у гіпотетичних ситуаціях, виконувався за допомогою пакету обробки соціологічних анкет (ОСА) та програми Excel. Результати дослідження представлені на рис. 3.4.

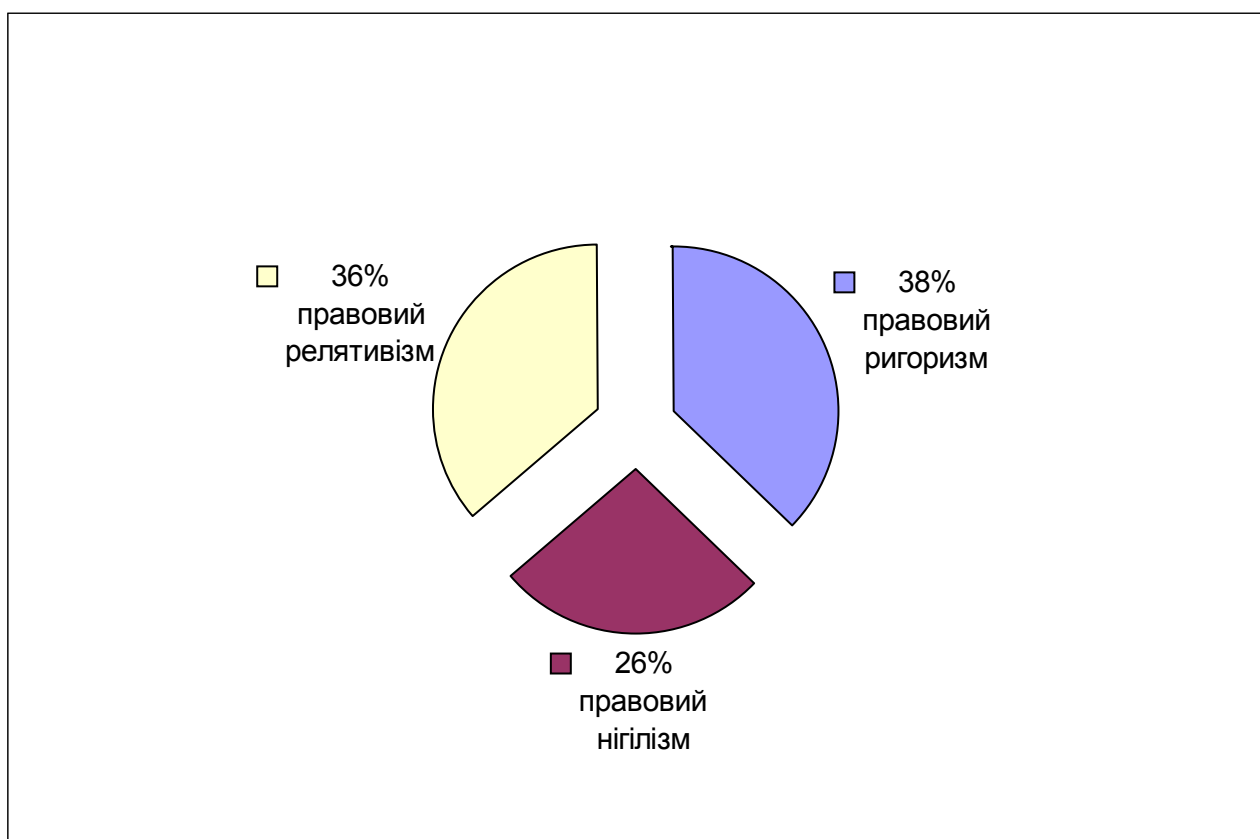

Рис. 3.4. Результати аналізу варіантів відповідей по методиці визначення рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави

На рисунку ми можемо бачити, як розподілилися вибори досліджуваних стосовно запропонованих варіантів дій у гіпотетичних ситуаціях. 38% респондентів обирають правочинний шлях виходу із

запропонованої нормативної ситуації, 26% припускають можливість порушення гіпотетичними героями існуючих правових норм, 36 % обирають третій варіант, згідно з яким правові норми, що регулюють дану нормативну ситуацію можуть бути порушені за певних умов. Зважаючи на те, що на вибір варіанту дій у гіпотетичних нормативних ситуаціях великою мірою впливають особливості правової психіки досліджуваного, ми можемо екстраполювати висновки на стан масової правової психіки досліджуваних. Як видно на діаграмі, частка осіб, готових за будь-яких умов дотримуватися правових норм становить лише третину від загальної кількості опитаних, інші дві третини – це особи, які більшою чи меншою мірою готові порушувати існуючі правові норми.

Таким чином, результати даного дослідження показують, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави досліджуваних не співпадає з високим рівнем правослухняності, з високим рівнем легітимності правових норм держави. Можливо, причиною цього є амбівалентність настановлень, що містяться у масовій правовій психіці. Рефлектуючи своє перебування у нормативній ситуації, усвідомлюючи наявність різних шляхів її вирішення та знаючи наслідки порушення цих норм, пересічна особистість, тим не менше, схильна обирати ті дії, вчинки, які більшою чи меншою мірою порушують існуючі правові норми. Результати цього дослідження підтверджують результати, отримані нами за допомогою методики вимірювання рівня легітимації особистістю правових норм держави, згідно з якими характерною рисою масової правової психіки досліджуваних є правовий релятивізм.

На другому етапі ми отримали результати проведення методики для вимірювання рівня мотивації соціальної самореалізації особистості (див. Додаток М).

У рамках даного дослідження ми не ставили собі за мету дослідити вплив гендерних відмінностей на рівень мотивації соціальної самореалізації особи. Про те під час обробки протоколів проявилися деякі тенденції. Так, у

протоколах, що їх заповнювали чоловіки, кількість подій публічного життя була загалом більшою, ніж у протоколах, заповнених жінками. Це може слугувати підтвердженням загальновідомої думки про те, що чоловіки є більш активними у соціальній та професійній сферах, ніж жінки, які орієнтовані переважно на сім'ю та міжособистісні стосунки. Гендерні відмінності також можна відмітити і у тому, як досліджувані прогнозують ті події свого життя, які ще не відбулися, а лише мають відбутися у майбутньому. Жінки віком старше 50-ти років (особливо ті, що проживають у сільській місцевості) пов'язують значимі події майбутнього переважно зі значимими подіями у житті своїх дітей та внуків. Типові відповіді таких досліджуваних виглядають наступним чином: “Видам дочку заміж”, “Народяться внуки”, “Допомагаю дітям доглядати внуків”, “Допомагаю дітям у господарстві” тощо.

Слід відмітити, що спрогнозувати своє майбутнє жінкам було набагато важче, ніж чоловікам, а спрогнозувати його без міцної “прив'язки” до дітей, внуків, родини – взагалі неможливо. Можливо, причиною цього є надзвичайно сильний вплив гендерних стереотипів на уявлення, що стосуються ролі жінок у суспільній та професійній сферах, або ж занадто велике значення жінки для стабільного функціонування родинного життя, що забирає забагато сил, часу, і значно звужує можливості для соціальної самореалізації. Діє стереотип: “Спочатку треба дітей на ноги поставити”. Але потім, коли діти уже міцно на ногах стоять, жінки продовжують діяти стереотипно, не бажаючи змінювати звичний хід життя, або не маючи змоги щось у ньому змінити, або ж не бажаючи помічати, що така змога є.

Уявлення чоловіків про значущі події свого майбутнього набагато цікавіші та “різнобарвніші”. Навіть у зрілому віці чоловіки планують рухатися вгору кар'єрною драбиною, “народжувати” дітей, відпочивати за кордоном, будувати будинки і садити дерева. Але була певна кількість протоколів, відповіді у яких викликали подив. Порядок майбутніх життєвих подій був приблизно таким: “Одружився”, “Дружина захворіла”, “Дружина

померла”, “Я одружився вдруге”, “Смерть другої дружини”, “Одружуюсь утретє”... Зазвичай такі досліджувані більше трьох одружень для себе не планували. Між одруженнями та овдовіннями часто “вклинювалися” такі події, як народження дітей, будівництво чи спільний відпочинок. Насторожує у цих протоколах власне планування чоловіками смертей своїх майбутніх дружин. Жодна з досліджуваних жінок не вважає значущими для себе трагічні події у житті чоловіка чи своїх близьких. Жодна з досліджуваних жінок не планувала хвороби чи смерті чоловіка. Що може бути причиною такого роду відповідей: глибинна ненависть стосовно жіноцтва, прояви схильності до полігамності чи щось інше? На жаль, у рамках даного дослідження ми не маємо змоги глибше розібратися у цих феноменах. Це становить перспективу подальших досліджень.

Після якісного та кількісного аналізу кожного з бланків опитування відповідно до мети дослідження, було отримано три ряди даних: кількість подій взагалі, кількість подій публічного життя особистості, індекс мотивації соціальної самореалізації, що вираховується як відношення кількості подій публічного життя до кількості подій, перелічених досліджуваним у бланку опитування.

Кількість подій, які діагностовано інтерпретують як важливі для себе, коливається у межах від 12 до 30. Із них 79% опитаних вказують у своїх бланках кількість подій, що знаходиться у межах від 17 до 22.

Кількість подій публічного життя особистості коливається у межах від 1 до 14, причому найчастіше опитувані називають ті події, кількість яких знаходиться у межах інтервалу від 3 до 9 (88% опитаних).

У результаті статистичної обробки отримуємо індекси з континуумом значень від 0,06 до 0,67. Згідно з тестовими нормами, отриманими в розділі 2, 67% на шкалі розміщені вище від позначки 0,3. Отримані дані по кожній анкеті ми перетворюємо у стандартизовані z – показники для того, щоб забезпечити можливість співставлення даних, отриманих у цьому дослідженні та у дослідженні нормативно-правової активності особи.

На третьому етапі обраховуємо коефіцієнт кореляції між двома масивами стандартизованих значень (результати досліджень нормативно-правової активності та мотивації соціальної самореалізації). Коефіцієнт кореляції, отриманий у результаті такого порівняння дорівнює 0,21. Він є значущим на рівні $\alpha = 0,025$. Тобто маємо підстави стверджувати, що існує тісний взаємозв'язок між мотивацією соціальної самореалізації і мотивацією активності особи у системі правових норм..

Отже, ми маємо підстави стверджувати, що існує тенденція взаємозв'язку між мотивацією активності особистості у системі правових норм і мотивацією соціальної самореалізації.

Результати дослідження показали, що більшість випробуваних визнає вибір дій персонажів у гіпотетичних нормативних ситуаціях за усвідомлений, цілеспрямований та ініціативний. Слід зазначити, що показники за критерієм ініціативності були дещо нижчими, ніж показники рівня цілеспрямованості. Це може свідчити про схильність до пасивного відтворення загальноприйнятих пат тернів поведінки в типових нормативних ситуаціях. Можна гадати, що випробувані схильні рефлексувати свої дії та співвідносити їх з системою правових норм, проте, незважаючи на усвідомлення варіативності можливих учинків, переважно діють за стереотипами, аргументуючи вибір поясненнями типу “так роблять усі”, “це загальноприйнято”. Загалом інтегрований показник активності особи в системі правових норм є досить високим.

При аналізі результатів дослідження рівня мотивації соціальної самореалізації привертає увагу той факт, що є досить високою питома вага ситуацій соціального життя. Найбільше подій такого типу наведено у відповідях молодих людей, у яких більшість подій взагалі є прогнозованою. Варто, проте, відзначити, що частка подій соціального плану з віком зменшується або ж події власного соціального життя замінюються подіями соціального життя дітей, онуків, правнуків. Особливо ця тенденція характерна для жінок.

Зафіксовано значущий зв'язок між рівнем мотивації активності особи в системі правових норм держави і рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це виявляється в тому, що найвищий рівень мотивації активності у системі правових норм держави виявляють особи з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації.

3.1.3. Результати дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. У п. 2.5. було описано підготовчий етап дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості за допомогою методики антонімічних приказок.

Вибірка складалася зі студентів вищих закладів освіти різних курсів у кількості 190 осіб, а також із викладачів різних факультетів у кількості 130 осіб.

Перевірці підлягала гіпотеза про можливість співіснування у масовій правовій психіці протилежних за змістом атитюдів.

Операціональним показником наявності амбівалентності був зафіксований в кожній окремій анкеті одночасний вибір двох протилежних за змістом атитюдів. Опрацювання анкет здійснювалася шляхом фіксації частоти одночасних виборів суперечливих тверджень по кожній анкеті. В ході опрацювання результатів виявилось, що лише в чотирьох відсотках анкет студентів амбівалентність не була зафіксована. Для викладачів цей показник становить 26%.

Після процедури ранжування пари приказок розташувалися таким чином (див. табл. 3.17).

Таблиця 3.17

**Результати дослідження амбівалентності масової правової психіки
за допомогою методики антонімічних приказок**

Пари приказок	Кількість одночасних виборів студентів (%)	Кількість одночасних виборів викладачів (%)
А) Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу Б) Вчитися ніколи не пізно	20	26
А) Скажи правду – наживеш ворога Б) Що правда – то не гріх	16	17
А) Гроші відмикають усі двері Б) Грошей багато, а щастя мало	12	9
А) Од роботи коні здихають Б) Хто робить, голодний не ходить	11	6
А) Хто вчиться змолodu, не знає на старість голоду Б) Багато ума та в кишені катма	11	9
А) Постійні нестатки женуть любов із хатки Б) З милим рай і в курені	10	7
А) Красніша цнота од злота Б) Сором не ворон-очей не видзьобає	10	9
А) Хто дбає, той і має Б) Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий	6	11
А) Не бійся закону, а бійся судді Б) Закону грошима не зламаєш	3	6

Інтерпретація результатів дослідження.

1. Оскільки для кожної пари були підібрані прислів'я та приказки, що виражають суперечливі за змістом атитюди, наявність одночасного вибору двох суперечливих атитюдів може тлумачитись як показник амбівалентності.

2. Найвищий рівень амбівалентності зафіксовано у тій парі приказок, яка стосується необхідності та ефективності навчальної діяльності (Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу. – Вчитися ніколи не пізно). Це свідчить про те, що у свідомості як студентів, так і викладачів атитюд, що стосується навчання, не є чітко визначеним. Час від часу проявляються сумніви у доцільності навчання.

Після проведення ґрунтовного теоретичного аналізу даного результату, було сформульовано наступні його пояснення:

- Оскільки навчання – основна діяльність студентів та викладачів, і проблеми, пов'язані з навчанням дуже є дуже актуальними, можна припустити, що серед гами емоцій, почуттів, ставлень імовірність виникнення суперечливих атитюдів є більш високою, ніж при оцінці діяльності, що є менш актуальною для особистості.

- Можна припустити також існування впливу на атитюди студентів з боку викладачів, які свідомо чи несвідомо транслюють своє негативне, безвідповідальне ставлення до процесу навчання.

3. Приказки, що стосувалися ставлення особистості до закону, отримали найменше виборів, що взагалі може свідчити про недостатній рівень рефлексії самих проблем, які виникають при порушенні офіційних норм, а також про низький рівень правосвідомості. Недостатня рефлексія проблеми спричинює малу кількість (або взагалі відсутність) у когнітивній сфері особистості суджень, що стосуються цієї проблеми (якщо вони і виникають, то через низьку актуальність швидко забуваються). У ситуації необхідності вибору з кількох альтернатив особистість схильна вибирати ту, яка знайома, яка повторює або нагадує ті образи, що вже були колись відображені й зафіксовані. Отже, низька кількість виборів атитюдів, що стосуються права може свідчити про несформованість самих цих атитюдів, про відсутність переконань у сфері правосвідомості, про відсутність мислительної роботи над питаннями права.

Висновки:

1. Амбівалентність атитюдів є характерною рисою масової правової психіки студентів та викладачів.

2. Суперечливі атитюди, співіснуючи у масовій правовій свідомості, не створюють напруги, когнітивного дисонансу.

3. Найвищий рівень амбівалентності масової правової психіки студентів та викладачів пов'язаний з навчанням, найбільш актуальною і найбільш контрольованою зовні діяльністю.

Результати проведеного пілотажного дослідження дають нам підстави обґрунтовано припустити: у результаті функціонування легітиміційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

Дослідження функціонування легітиміційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості проводилося з метою:

1. Визначити, який саме рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм є характерним для більшості мешканців Волинської області.
2. Проаналізувати зв'язок гендерних та вікових відмінностей із рівнем суб'єктивної легітимності системи правових норм у психіці особистості.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступні припущення:

1. У результаті функціонування легітиміційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.
2. Вікові та гендерні відмінності не впливають на рівень суб'єктивної легітимності правових норм держави.

Статистична обробка результатів дослідження виконувалася за допомогою пакету обробки соціологічних анкет (ОСА) та програми Excel. Результати дослідження демонструють розподіл рівнів суб'єктивної легітимності в цілому по всій вибірковій сукупності:

Правовий релятивізм – 40%;

Правовий ригоризм – 36%;

Правовий нігілізм – 24%.

Таким чином, підтвердилася гіпотеза щодо правового релятивізму як характерної риси масової правової психіки.

Гендерні відмінності у рівні суб'єктивної легітимності системи правових норм держави графічно відображені на гістограмі (рис. 3.5).

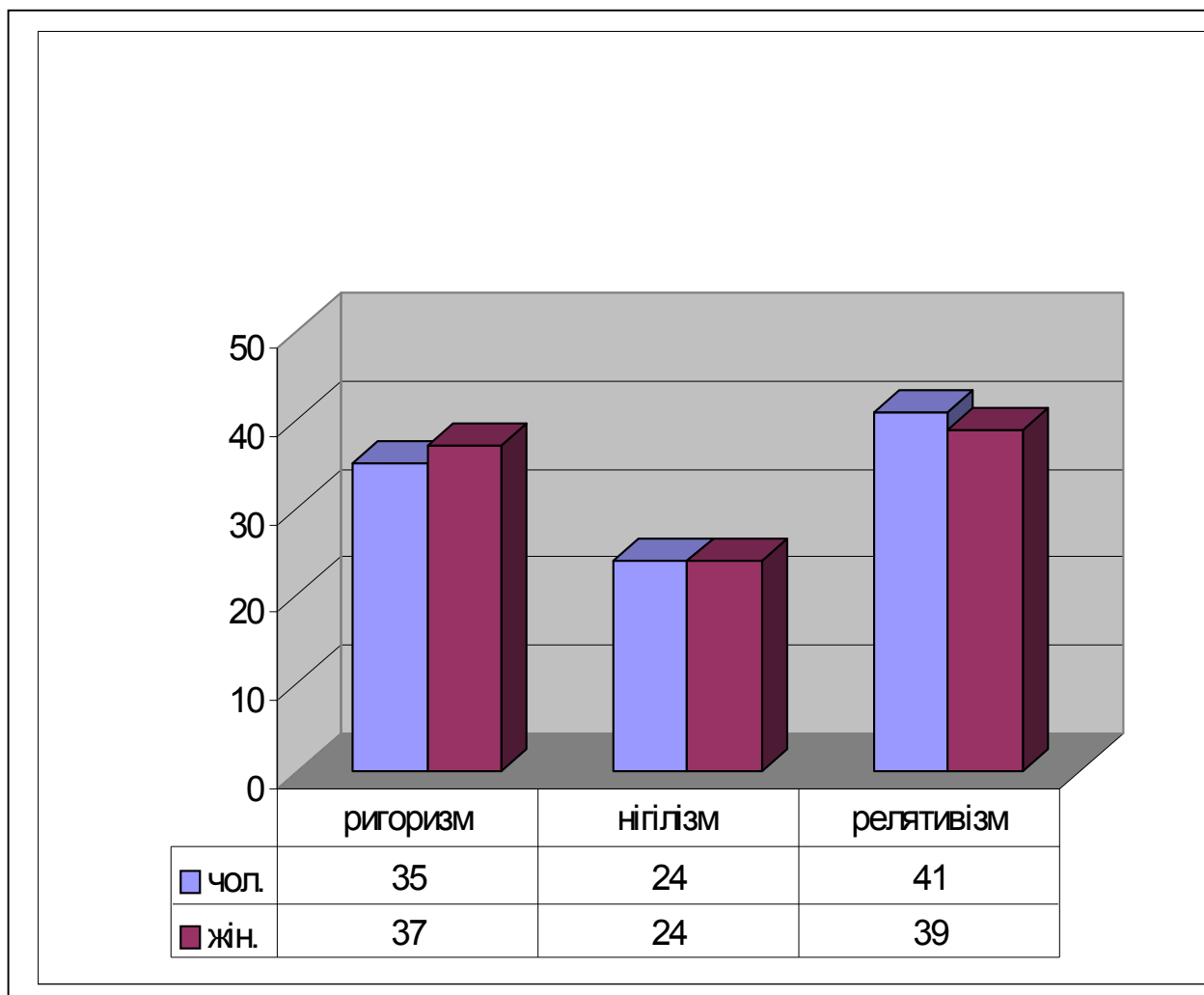

Рис. 3.5. Взаємозв'язок гендерних відмінностей та рівня суб'єктивної легітимності системи правових норм держави

Як бачимо, немає суттєвої різниці між чоловіками і жінками за рівнем суб'єктивної легітимності системи правових норм держави. Можна відмітити, що дещо вищим є рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм держави у жінок. Також слід відмітити, що у чоловіків дещо вищим є рівень правового релятивізму. Можливо, це пов'язано з тим, що чоловіки, як більш активна у соціальному та професійному відношенні

категорія населення, частіше потрапляє у нормативні ситуації, і орієнтується більше на досягнення своїх життєвих цілей, ніж на ретельне дотримання усіх правових норм. Проте різниця у відповідях чоловіків і жінок настільки невелика, що ми можемо говорити радше про тенденції, ніж про якісь значні відмінності.

Взаємозв'язок рівня суб'єктивної легітимності системи правових норм держави та віку особистості ми можемо спостерігати на рис. 3.6.

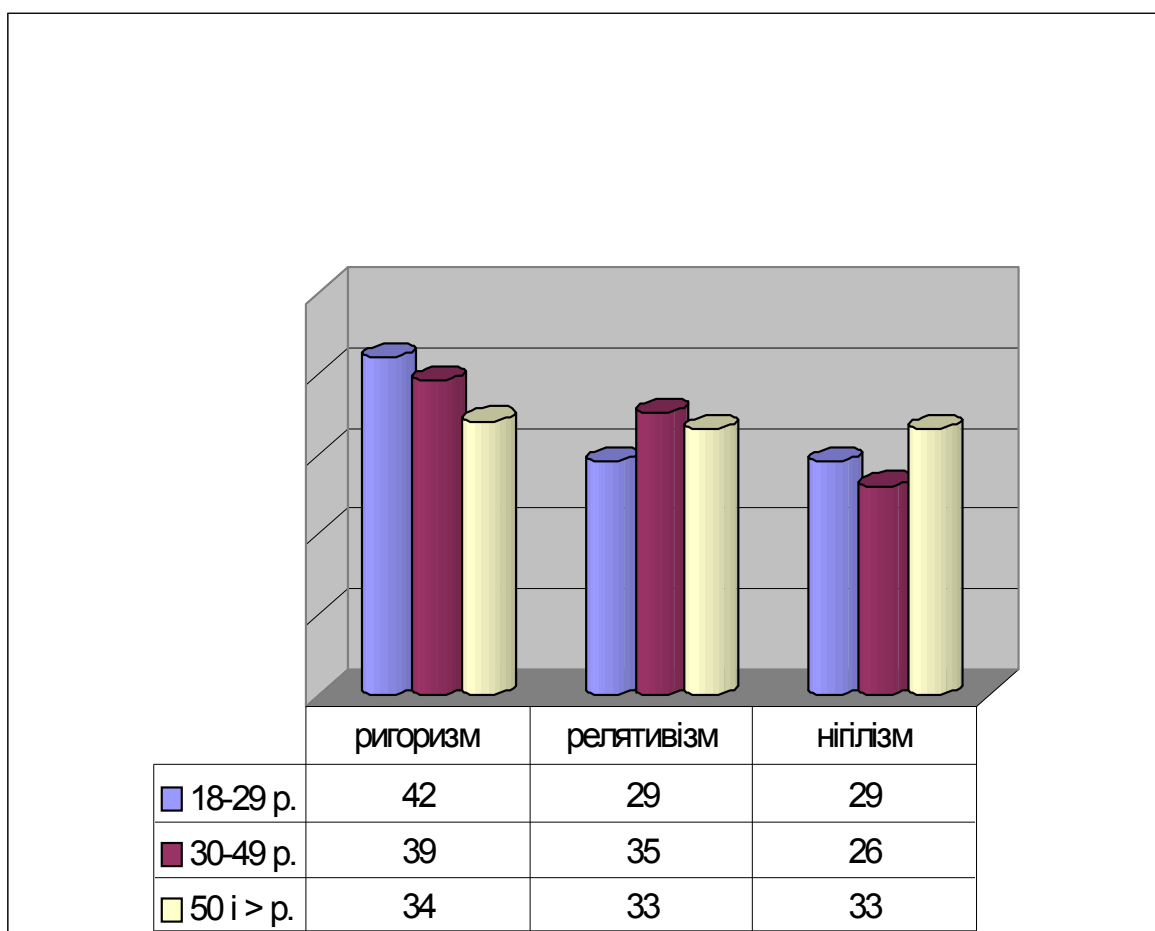

Рис. 3.6. Взаємозв'язок віку та рівня суб'єктивної легітимності системи правових норм держави

Можна зробити висновок про те, що вік істотно не впливає на рівень суб'єктивної легітимності системи соціально-правових норм особистістю. Проте існують певні тенденції. Так, найвищий рівень правового ригоризму зафіксовано серед молоді (це заперечує стереотип про “юнацький нігілізм”).

Можливо причиною такого стану речей є просто нестача досвіду взаємодії з правовою системою – а відповідно і мала кількість “гуль” та “синців”, що при такій взаємодії виникають. Так, люди середнього віку, що є найбільш соціально активними і частіше потрапляють у правові ситуації, демонструють найвищий рівень правового релятивізму. А люди старшого віку проявляють тенденцію до перебування на рівні правового нігілізму. Це можна пояснити відсутністю захисту та допомоги від держави для людей старшого віку, на яку вони розраховували, а відтак – загальною зневірою у дієвості правових норм та у необхідності їх дотримуватися.

Можна припустити, що місце проживання також певним чином впливає на рівень суб’єктивної легітимності особистістю системи правових норм. Проведені статистичні обрахунки результатів дослідження дозволили відобразити залежність між цими параметрами у вигляді наступної гістограми (рис. 3.7).

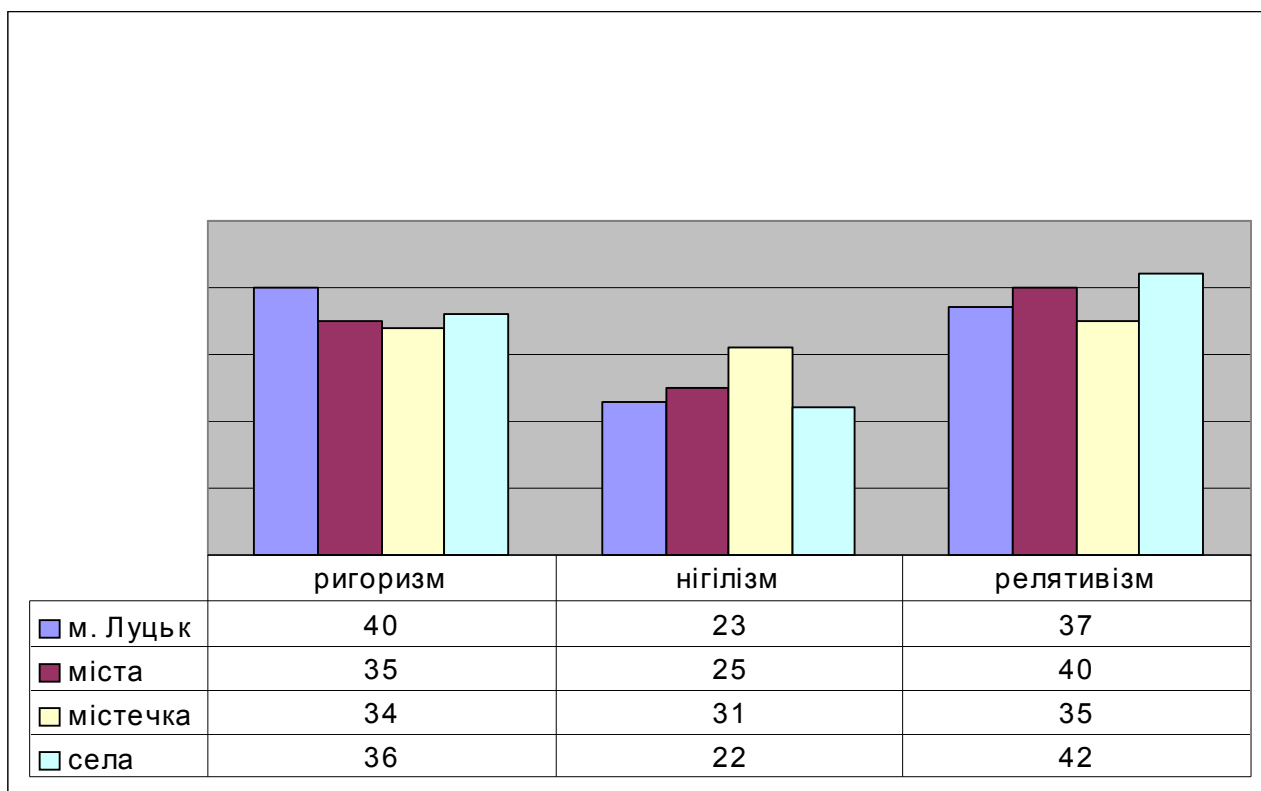

Рис. 3.7. Взаємозв’язок місця проживання та рівня суб’єктивної легітимності системи правових норм держави

Отже, місце проживання також суттєво не впливає на рівень суб'єктивної легітимності особистістю системи правових норм держави.

Крім статистичної обробки варіантів відповідей по даній методиці, було визначено рівень суб'єктивної легітимності для кожного досліджуваного персонально відповідно до тестових норм, наведених у Розділі 2. Відповідно до набраної кількості балів, досліджувані у вибірковій сукупності були розподілені таким чином:

Рівень правового релятивізму – 85% опитаних.

Рівень правового ригоризму – 14% опитаних.

Рівень правового нігілізму – 1% опитаних.

Істотних статевих та вікових відмінностей у рівні легітимності правових норм не зафіксовано, що зумовлює необхідність проведення подальших досліджень, спрямованих на виявлення чинників, які впливають на формування того чи іншого рівня легітимності.

Таким чином, на основі проведеного кількісного та якісного аналізу результатів даного дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

2. Не існує значних гендерних та вікових відмінностей у процесі суб'єктивної легітимації правових норм держави особистістю.

3.2. Інтерпретація результатів дослідження

Відповідно до основних положень суб'єктно орієнтованої парадигми у соціальній психології, особистість є суб'єктом активності у правовому полі. Система правових норм держави є джерелом вимог та обмежень щодо особистості. Ці вимоги та обмеження часто не співпадають з життєвими планами людини, не відповідають її потребам і цілям. Саме тому проблема нормативно-правової регуляції поведінки особистості є досить актуальною і

вимагає проведення ретельних соціально-психологічних досліджень. На жаль, протягом тривалого часу особистість розглядалася лише як об'єкт нормативно-правової регуляції, позбавлений можливості проявляти свою суб'єктність у нормативних ситуаціях. Проте ми дотримуємося думки про те, що особистість здатна відповідально ставитись до свого перебування у правовому полі, визначатися щодо вимог нормативної ситуації, можливих варіантів поведінки та їх наслідків, а також здатності робити правильний вибір з точки зору підвищення ефективності власної життєдіяльності в цілому.

Вищий рівень прояву суб'єктності полягає у здатності особистості регулювати, організовувати весь свій життєвий шлях як цілісність. Перебування на цьому рівні дозволяє людині бути відносно незалежною, вільною по відношенню до зовнішніх вимог. Суб'єкт активності у правовому полі виступає як рухаюча сила життєвої динаміки, інтенсивності, змістовності свого життя, що враховує можливий опір зі сторони зовнішніх обставин, їх протидію. Реальним критерієм активності особистості є її здатність реалізувати свої прагнення, також і при взаємодії з системою правових норм держави.

У якості суб'єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними (перебуває у нормативно-правових ситуаціях), у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб'єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено.

На основі аналізу наукової літератури ми визначили поняття “психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості” як сукупність станів та процесів, усвідомлюваних та неусвідомлюваних, із яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави, і які визначають характер взаємодії особистості з нею.

Психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки особистості є перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю), легітимаційний (психологічна суб'єктивна легітимація правових норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм).

На нашу думку, одним з найважливіших психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості є перцептивний. Насамперед слід зазначити, що люди по-різному систему правових норм сприймають. Результатом такого сприймання стає образ системи права, який не є спільним для всіх, а, очевидно, залежить від досвіду людини, від характеру її взаємовідносин із системою правових норм. Звичайно, різні люди мають різні про систему права знання. Крім того, власний досвід взаємодії із системою права (чи розповіді референтних осіб про такий досвід) можуть супроводжуватися різними емоціями; а відтак і образ права може мати позитивне, негативне чи нейтральне емоційне забарвлення. Образ права, сформований у правовій психіці особистості, певним чином впливає на поведінку людини у нормативних ситуаціях. Зокрема, якщо людина отримала в минулому досвід успішного виходу з проблемної нормативної ситуації не правочинним шляхом, то з великою долею імовірності можна припустити, що подібний варіант дій вона буде обирати і надалі. Отже, люди по-різному сприймають систему правових норм і формують різні образи права.

Вивчення особливостей функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості відбувалося за допомогою методу особистісних конструктів. На підготовчому етапі за допомогою контент-аналізу та асоціативного експерименту було отримано перелік елементів та конструктів, за допомогою яких було проведено дослідження методом особистісних конструктів Келлі.

Ми намагалися виявити, яким чином у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості відбувається відображення у масовій правовій психіці системи правових норм держави. Результати дослідження засвідчили, що

правова система держави відображується у психіці особистості у якості юридичних документів, юридичних посад, установ та організацій, юридичних відносин, обов'язків та прав. Для майже 20% опитаних (переважно людей старшого віку, що проживають у сільській місцевості) категорія закону не є відрефлексованою, іноді пов'язується з радянським минулим. Система правових норм держави відображується особистістю насамперед із сторони її карно-контролюючих функцій.

Ми дійшли висновку, що емоційне забарвлення образу права, який формується у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості у масовій правовій психіці, є внутрішньо суперечливим та амбівалентним.

Перед проведенням психосемантичного дослідження образу права реально функціонуючого у масовій правовій психіці за методом особистісних конструктів Дж. Келлі, ми припускали, що найбільш статистично незалежними виявляться конструкти “справедливий – несправедливий” та “той, що створює порядок – той, що не створює порядку”. Подальші дослідження підтвердили наші припущення, а також дозволили визначити низку конструктів, за допомогою яких особистість як суб'єкт активності у правовому полі вибудовує свої відносини з системою правових норм держави: “сильний – слабкий”, “зрозумілий – незрозумілий”, “розумний – безглуздий”, “дбайливий – байдужий”, “чіткий – суперечливий”, “моральний – аморальний”, “досконалий – недосконалий”, “той, що захищає – той, що не захищає”, “той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади”, “добрий – злий”, “дієвий – недієвий”, “той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються”.

Отже, ми отримали дані про те, як у процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки, особистість як суб'єкт активності у правовому полі формує своє уявлення про систему правових норм держави, якими конструктами вона послуговується для побудови образу права. Проте функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості не обмежується лише процесуальними

характеристиками. Після проведення методики “репертуарні сітки Келлі” ми отримали можливість дослідити психосемантичний простір законів, що формується у результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Після застосування процедури факторного аналізу ми визначили два фактори, що пояснюють більшу частину дисперсії.

Ми встановили, що Фактор 2 поєднує в собі конструкти, які описують формально-примусові характеристики системи правових норм, а до Фактору 1 увійшли переважно ті конструкти, які описують закон як такий, що може по-різному проявляти себе при взаємодії з особистістю. Система правових норм у цьому факторі виступає більш персоніфіковано, як жива істота, до якої, відповідно, особистість може мати суб’єктивне ставлення, не завжди усвідомлюване, що формується в процесі соціальної самореалізації на основі її нормативно-правової активності. Слід звернути увагу на те, що конструкти Фактору 1 пояснюють більшу частину дисперсії, що може свідчити про переважання у масовій правовій психіці схильності сприймати систему правових норм дуже суб’єктивно, емоційно, як живу істоту, як “батька”, відповідно до власних почасти неусвідомлюваних уявлень про порядок та справедливість. У цьому також проявляється активність особистості як як суб’єкта активності у правовому полі.

Для того, щоб проаналізувати психосемантичних образ права, ми зобразили два найбільш статистично незалежні конструкти як систему координат. Умовно цей простір можна розділити на чотири квадранти: “справедливий – той, що створює порядок”, “справедливий – той, що не створює порядку”, “несправедливий – той, що створює порядок”, “несправедливий – той, що не створює порядку”.

З позицій суб’єкт-суб’єктного підходу найбільш цікавим для нас є той із квадрантів, який характеризує “закон” однозначно позитивно (тобто використовуються обидва позитивні полюси конструктів. Можемо відзначити, що у масовій правовій психіці найбільш позитивно характеризуються ті закони, які здатні забезпечувати “порядок”, тобто

виконувати одну з основних функцій системи правових норм, але у той же час бути “справедливими”.

“Справедливий закон” – словосполучення на перший погляд нелогічне, оскільки “закон” не може бути справедливим рівною мірою для всіх. Проте, вивчаючи психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості, ми спираємося також на ідеї соціального конструкціонізму, згідно з якими не існує ніяких “об’єктивних реальностей” разом із їхніми “об’єктивними” характеристиками. Будь-яка реальність, у тому числі і правова, створюється, “конструюється” людьми у процесі їх міжособистісного спілкування та взаємодії. І у цій новій реальності будь-яке явище, зокрема і закон, може бути персоніфіковане й наділене цілком “людськими” якостями та рисами.

Звичайно, даний феномен потребує подальших проєктивних та психосемантичних досліджень, проте на даному етапі ми можемо припустити, що “справедливий закон” не є ворожим стосовно особистості, не обмежує можливості її особистісного зростання, не є перешкодою, а навпаки, сприяє задоволенню всіх потреб особистості, створює позитивні умови для її самореалізації. Цей “справедливий” закон може бути таким, що створює порядок, або таким, що не створює порядку. У такому випадку ми маємо нормативно-правову регуляцію “у м’яких рукавичках”, абсолютно ідеальний варіант, що великою мірою за своїм змістовним наповненням відповідає поняттю “природне право”.

Спираючись на результати нашого дослідження, ми порівняли особливості соціальної перцепції системи правових норм держави у різних групах, розподілених за віком, статтю. Ми прийшли до висновку, що не існує значущих гендерних та вікових відмінностей, які би впливали на особливості відображення особистістю системи правових норм держави у процесі реалізації себе як суб’єкта активності у правовому полі.

Взаємодія особистості та системи правових норм супроводжується визнанням (чи невизнанням) справедливості, правильності цих норм, тобто їх легітимності.

Кожна особистість має певні суб'єктивні уявлення про соціальну справедливість. Ці уявлення різні. Часто залежать від рівня прибутків особистості та соціального статусу. Особистість співвідносить правові норми зі своїм внутрішнім уявленням про справедливість і залежно від результату цього співвіднесення обирає певний варіант поведінки у нормативних ситуаціях. Як особливості правової поведінки особистості можуть залежати від легітимації правових норм? Людина може визнавати правові норми справедливими, виправданими, правильними, і тоді її правова поведінка буде правочинною і законослухняною. Людина може заперечувати правові норми, нехтувати ними і діяти всупереч їм, тоді вона здійснюватиме правопорушення.

Існує також ситуація, коли ставлення особистості до правових норм є невизначеним, амбівалентним. З однієї сторони система правових норм визнається такою, що упорядковує, систематизує життя людей. З іншої сторони, якщо особистісні інтереси суперечать правовим нормам, людина здатна піти на правопорушення, тобто правові норми визнаються відносними, а їх регулятивний вплив не є абсолютним.

Загалом у процесі легітимації найвищою мірою проявляється суб'єктність особистості, її здатність не лише сприймати, відображувати існуючу систему правових норм, але усвідомлювати свою взаємодію з нею, відрефлексовувати її.

Отже, на міру інтенсивності взаємодії особистості з системою правових норм впливають не лише особливості сприймання системи права, але і суб'єктивна легітимація правових норм, що передбачає їх співвіднесення із внутрішнім уявленням особистості про соціальну справедливість.

Спираючись на результати теоретичних та емпіричних досліджень особливостей функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, ми припустили, що переважна більшість досліджуваних перебувають на рівні правового релятивізму.

Перевірка цього припущення дала наступні результати. Розподіл рівнів суб'єктивної легітимності в цілому по всій вибірковій сукупності є таким:

Правовий релятивізм – 40%;

Правовий ригоризм – 36%;

Правовий нігілізм – 24%.

Таким чином, у результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

Чому саме правовий релятивізм є характерною рисою масової правової психіки? Оцінка легітимності правової норми здійснюється особистістю шляхом порівняння її зі своєю внутрішньою ідеальною моделлю, з уявленням про соціальну справедливість. І якщо реально існуючі норми, за думкою особистості, не в змозі забезпечити їй безперешкодний рух до самореалізації (насамперед, соціальної), то її ставлення до них буде критичним, а виконання норм вимушеним. Особистість представлятиме собою "зону ризику", тому що при найменшій можливості прагнутиме перейти в зону девіантної поведінки.

Імовірність досягнення особистістю своєї мети великою мірою залежить від здатності врахувати всі можливі фактори, що можуть сприяти або перешкоджати цьому. Держава взяла на себе функцію зробити хоча б деякі фактори досить визначеними, для цього вона створює нормативно-правову систему регулювання відносин у суспільстві і здійснює контроль за її виконанням. От чому легітимною для особистості, принаймні з раціональною орієнтацією поведінки, буде правова система, що забезпечує стабільність закону, неухильне виконання його всіма громадянами, що зводить до мінімуму непередбачуваність соціального життя. Така правова система збільшує шанси особистості, що будує життєві плани і робить кроки в напрямку їх реалізації. Отже, правовий релятивізм є адекватною відповіддю особистості на нестабільність та непередбачуваність соціального життя.

Не виявлено значних гендерних та вікових відмінностей у процесі суб'єктивної легітимації правових норм держави особистістю.

Особистість сприймає систему правових норм, оцінює їх, формує до них певне ставлення. Але для того, щоб повною мірою проаналізувати

особливості взаємодії особистості та системи правових норм, слід розглянути і мотиваційну компоненту такої взаємодії.

Ми припускаємо, що існує специфічна мотивація активності особистості у системі правових норм держави, що спонукає людину до певних дій у нормативних ситуаціях. Ці дії можуть бути не лише доступними для спостереження, але і відбуватися у внутрішньому плані. Так, далеко не кожна людина, перебуваючи у нормативній ситуації, здатна усвідомлено відрефлексувати: якою нормою регулюється дана ситуація, як у ній слід діяти, які санкції будуть застосовані у разі порушення цієї норми. Звичайно, особистість, здатна відрефлексувати повною мірою своє перебування у нормативній ситуації, ініціативно та усвідомлено діяти у її рамках, є більш активною, ніж та, яка діє навмання, вимушено чи наслідує приклад інших осіб.

Від чого залежить активність особистості у правовому полі? Ми припускаємо, що вона залежить від мотивації соціальної самореалізації. Мотивація соціальної самореалізації спрямовує особистість на досягнення соціально значущих цілей (грошей, влади, престижу). Шляхи досягнення таких цілей до певної міри встановлені і регламентовані державою. Тому у процесі їх досягнення особистість змушена збільшити частоту свого перебування у нормативних ситуаціях. Швидкість досягнення мети залежить від того, наскільки успішними і адекватними будуть її дії у таких ситуаціях.

Таким чином, особистість з переважаючою мотивацією соціальної самореалізації проявлятиме більшу активність у взаємодії із системою правових норм держави. Отже, на міру інтенсивності взаємодії особистості із системою правових норм впливають особливості сприймання системи права, легітимації правових норм та мотивації активності у системі правових норм.

Мотивація соціальної активності зумовлена інтенцією суб'єктної самореалізації, що проявляється у сфері соціального життя і характеризується прагненням успіху та визнання зі сторони соціального оточення. Мотивація активності особистості у системі правових норм держави є одним із різновидів мотивації соціальної активності особистості.

Активність особистості у системі правових норм характеризується насамперед перебуванням особистості у нормативній ситуації. Вона передбачає активне сприймання норм, усвідомлене їх врахування, ініціативне та цілеспрямоване застосування у своїй діяльності.

Кожна людини протягом життя час від часу перебуває у нормативних ситуаціях (сплата податків, голосування на виборах). Активність особистості у системі правових норм визначається не лише частотою перебування у таких ситуаціях. Важливу роль відіграє рефлексія цієї ситуації саме як нормативної, усвідомлення наявності різних варіантів поведінки у цій ситуації та їх наслідків.

Дії людини з високим рівнем активності у системі правових норм є результатом цілеспрямованого й усвідомленого вибору із множини варіантів. Виходячи з цього, активність особистості у системі правових норм держави можна визначити як ініціативний вплив особистості у рамках нормативної ситуації на оточуюче середовище, на інших людей, на себе, що характеризується свідомою спрямованістю її діяльності й поведінки на зміну соціального середовища або на консервацію існуючого стану речей.

Формування мотивації активності особистості у системі правових норм держави залежить від частоти перебування особистості у типових нормативних ситуаціях, усвідомленості дій у таких ситуаціях, ініціативності або конформності таких дій. Нормативно-правова активність особистості може мати різний “знак”, тобто бути як правочинною, так і неправочинною. У цьому сенсі злочинець і правослухняний громадянин можуть однаковою мірою активно контактувати з правовою системою держави.

Мотивація соціальної самореалізації передбачає прагнення особистості до якомога більш повної реалізації свого соціального потенціалу, до досягнення соціального успіху. Соціальна самореалізація полягає у тому, що підтвердження свого успіху особистість отримує зі сторони соціуму у вигляді грошей, влади, визнання, тощо. Тобто соціальна самореалізація ставить особистість у досить залежне від соціуму становище. Без взаємодії із соціальним оточенням соціальна самореалізація неможлива.

Шляхи досягнення соціального успіху є певною мірою регламентованими різноманітними правовими нормами. Тому для того, щоб досягти успіху, особистість так чи інакше має взаємодіяти з правовою системою держави, співвідносити свої дії з чинним законодавством, фіксувати та реєструвати свої кроки на шляху досягнення соціального успіху. Досягнення соціального успіху потребує стабільності й упорядкованості соціального середовища. Це необхідно для того, щоб людина, яка прагне досягти успіху, могла чітко спланувати свої дії і передбачити реальні наслідки своїх учинків. Якщо ситуація в суспільстві нестабільна, якщо відсутні стійкі критерії оцінювання продуктів діяльності людей – пересічному індивіду важко визначити, що саме слід робити для досягнення успіху.

Оскільки впорядкованість соціального середовища визначається правовою системою держави, то, отже, правова система держави пов'язана із соціальною самореалізацією особистості. Одна з функцій правової системи держави – упорядковувати організаційну взаємодію.

Особистість, що прагне досягти соціального успіху, змушена більш активно співпрацювати з правовою системою, оскільки в ній зафіксовані певні “сходи” статусної драбини, і кожна зміна в статусі має бути офіційно зафіксована згідно з вимогами законодавства. Загалом активність особистості в правовому полі держави залежить насамперед від того, наскільки сильно вираженим є мотив соціальної самореалізації особистості.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступне припущення: у процесі функціонування мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості проявляється тенденція взаємозалежності між рівнем активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Перевірка припущення відбувалася в три етапи.

На першому етапі ми отримали результати проведення методики вимірювання рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

Рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави є досить високим. Частка осіб, готових за будь-яких умов дотримуватися правових норм становить лише третину від загальної кількості опитаних, інші дві третини – це особи, які більшою чи меншою мірою готові порушувати існуючі правові норми.

Таким чином, високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не співпадає з високим рівнем правослукняності, з високим рівнем легітимності правових норм держави. Можливо, причиною цього є амбівалентність настановлень, що містяться у масовій правовій психіці.

Рефлектуючи своє перебування у нормативній ситуації, усвідомлюючи наявність різних шляхів її вирішення та знаючи наслідки порушення цих норм, пересічна особистість, тим не менше, схильна обирати ті дії, вчинки, які більшою чи меншою мірою порушують існуючі правові норми. Результати цього дослідження підтверджують результати, отримані нами за допомогою методики вимірювання рівня легітимації особистістю правових норм держави, згідно з якими характерною рисою масової правової психіки є правовий релятивізм.

На другому етапі ми отримали результати проведення методики для вимірювання рівня мотивації соціальної самореалізації особистості.

На третьому етапі було обраховано коефіцієнт кореляції між двома масивами стандартизованих значень (результати досліджень нормативно-правової активності та мотивації соціальної самореалізації). Коефіцієнт кореляції, отриманий у результаті такого порівняння дає підстави стверджувати, що існує тісний взаємозв'язок між мотивацією соціальної самореалізації і мотивацією активності особи у системі правових норм..

Результати дослідження показали, що більшість випробуваних визнає вибір дій персонажів у гіпотетичних нормативних ситуаціях за усвідомлений, цілеспрямований та ініціативний. Слід зазначити, що показники за критерієм ініціативності були дещо нижчими, ніж показники рівня цілеспрямованості. Це може свідчити про схильність до пасивного відтворення загальноприйнятих пат тернів поведінки в типових нормативних ситуаціях.

Можна гадати, що випробувані схильні рефлексувати свої дії та співвідносити їх з системою правових норм, проте, незважаючи на усвідомлення варіативності можливих учинків, переважно діють за стереотипами, аргументуючи вибір поясненнями типу “так роблять усі”, “це загальноприйнято”. Загалом інтегрований показник активності особи в системі правових норм є досить високим.

При аналізі результатів дослідження рівня мотивації соціальної самореалізації привертає увагу той факт, що є досить високою питома вага ситуацій соціального життя. Найбільше подій такого типу наведено у відповідях молодих людей, у яких більшість подій взагалі є прогнозованою. Варто, проте, відзначити, що частка подій соціального плану з віком зменшується або ж події власного соціального життя замінюються подіями соціального життя дітей, онуків, правнуків. Особливо ця тенденція характерна для жінок.

Зафіксовано значущий зв'язок між рівнем мотивації активності особи в системі правових норм держави і рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це виявляється в тому, що найвищий рівень мотивації активності у системі правових норм держави виявляють особи з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Таким чином, на основі аналізу та інтерпретації результатів емпіричного дослідження, ми виявили, що особистість є суб'єктом активності у правовому полі. Суб'єктність особистості проявляється у функціонуванні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції, які обумовлюють правову поведінку особистості.

Ми вважаємо доцільним продовжувати роботу у цьому напрямку, проводити нові теоретичні та емпіричні дослідження, вдосконалювати методичний інструментарій з метою збагачення знань про психологічну складову нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Отже, на основі аналізу результатів нашого емпіричного дослідження ми можемо сформулювати наступні висновки.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі “Емпіричне дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості та його результати” описано результати проведених емпіричних досліджень, а також подано їх аналіз та інтерпретацію.

Проаналізовано дані, отримані в результаті тесту словесних асоціацій. Слова-асоціації, отримані в результаті проведення тесту, умовно були розподілені на такі категорії: “Документ”, “Установа чи посада”, “Функції права”, “Відносини, що регулюються правом”, “Кримінал”, “Особистість”, “Позитивні оцінки”, “Негативні оцінки”, “Символи”.

Доведено, що відображення системи правових норм держави у масовій правовій психіці є амбівалентним, відбувається як за допомогою емоційно-негативних так і емоційно-позитивних слів-асоціацій. Частки емоційно-негативних та емоційно-позитивних слів-асоціацій є приблизно рівними, що свідчить про неоднозначне, амбівалентне ставлення досліджуваних до системи правових норм держави.

За результатами дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було встановлено, що процес соціальної перцепції особистістю системи правових норм держави відбувається за допомогою таких конструктів: К1. Сильний – слабкий; К2. Справедливий – несправедливий; К3. Зрозумілий – незрозумілий; К4. Той, що створює порядок – той, що не створює порядку; К5. Розумний – безглуздий; К6. Дбайливий – байдужий; К7. Чіткий – суперечливий; К8. Моральний – аморальний; К9. Досконалий – недосконалий; К10. Той, що захищає – той, що не захищає; К11. Той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам влади; К12. Добрий – злий; К13. Дієвий – недієвий; К14. Той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються.

Перелік елементів для побудови психосемантичного простору законів, було отримано за допомогою контент – аналізу. Цей перелік містить наступні елементи: Е1. Закон, якого я дотримуюсь; Е2. Закон, який я поважаю; Е3. Закон, що мене захищає; Е4. Закон, як необхідне зло; Е5. Закон, який можна обійти; Е6. Закон, який створює проблеми; Е7. Закон, що мене обмежує; Е8.

Закон, що мені заважає; E9. Закон, ворожий до мене; E10. Закон, який я порушую; E11. Закон Божий; E12. Закон сучасної української держави.

Після обрахування балів взаємозв'язку, було проведено альфа-факторний аналіз за допомогою обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера. Було виявлено два фактори. До Фактору 1 увійшли переважно ті конструкти, які описують закон як такий, що може по-різному проявляти себе при взаємодії з особистістю. Він позитивно корелює з конструктами: K2 “Справедливий – несправедливий”, K11 “Той, що відповідає інтересам людини-той, що відповідає інтересам влади”, K7 “Чіткий – суперечливий”, K8 “Моральний – аморальний”, K10 “Той, що захищає – той, що не захищає”.

Фактор 2 поєднує в собі конструкти, що описують формально-примусові характеристики системи правових норм. У Факторі 1 система правових норм виступає більш персоніфіковано, як жива істота, до якої, відповідно, особистість може мати суб'єктивне ставлення, не завжди усвідомлюване, що формується в процесі соціальної самореалізації на основі її нормативно-правової активності.

Було виявлено два найбільш значущих і статистично незалежних конструкти: “Справедливий – несправедливий” та “Той, що створює порядок – той, що не створює порядку”. Якщо зобразити ці конструкти як осі координат, то перетинаючись, вони окреслять певний простір, у якому розміщуються всі перераховані вище елементи.

Умовно цей простір можна розділити на чотири квадранти: “справедливий – той, що створює порядок”, “справедливий – той, що не створює порядку”, “несправедливий – той, що створює порядок”, “несправедливий – той, що не створює порядку”.

Перший із цих квадрантів характеризує закон однозначно позитивно (тобто використовуються обидва позитивні полюси конструктів), четвертий – однозначно негативно, другий та третій – частково позитивно, частково негативно.

Найбільш справедливим та здатним створювати порядок у масовій правовій психіці визнається закон Божий. Враховуючи просторову близькість його з елементом №2, можна сказати, що це є той закон, який викликає

найбільшу повагу. У той же час закон сучасної української держави, незважаючи на в цілому меншу кількість балів, набраних за показниками справедливості та здатності до впорядкування, також знаходиться у правому верхньому квадранті.

Також звертають на себе увагу наступні факти: розміщення переважної більшості елементів (8 із 12) у діаметрально протилежних за змістом квадрантах (закони оцінюються або дуже позитивно, або дуже негативно), та просторова віддаленість закону Божого та закону сучасної української держави. Схильність оцінювати явища правового життя лише негативно або лише позитивно може бути побічними проявом амбівалентності масової правової психіки, що припускає одночасне існування взаємовиключних за знаком оцінок без виникнення когнітивного дисонансу.

Аналізуючи той факт, що закон Божий визнано більш справедливим та здатним до упорядкування (він займає перше місце на позитивному полюсі абсолютно всіх конструктів, що були використані в дослідженні) можна прийти до висновку, що нормативно-правова регуляція поведінки особистості на даний момент є радше нормативно-моральною чи нормативно-релігійною, оскільки значущість, “вага” формальних правових законів значно поступається нормам неформальним, релігійним.

Для того, щоб виявити наявність гендерних, вікових відмінностей у відображенні системи правових норм держави, було сформульовано гіпотези про наявність різниці середніх у підвибірках. Достовірність різниці середніх визначалася за допомогою параметричного t-критерію Ст'юдента. Було визначено, що для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$, не існує статистично значущих розбіжностей у соціальній перцепції правових норм держави між жінками та чоловіками, між представниками різних вікових груп.

Результати дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості дають підстави стверджувати, що існує тенденція до взаємозалежності між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це проявляється у тому, що

найбільш високий рівень мотивації активності у системі правових норм проявляють люди з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації.

Згідно аналізу результатів дослідження за методикою діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави, на низькому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 2% опитаних, на середньому рівні – 17%, на високому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 81% досліджуваних. Тобто, рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави досліджуваних є досить високим.

Аналіз результатів дослідження рівня мотивації соціальної самореалізації показав, що високий рівень мотивації соціальної самореалізації виявили 7% опитаних, середній рівень – 63%, високий – 30% опитаних. Отже, переважна більшість досліджуваних перебувають на середньому рівні сформованості мотивації соціальної самореалізації.

Було виявлено тісний взаємозв'язок ($P < 0,05$) між мотивацією соціальної самореалізації і мотивацією активності особи у системі правових норм. Проте аналіз обраних варіантів дій у запропонованих нормативних ситуаціях засвідчив, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не супроводжується схильністю дотримуватися правових норм.

У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

Правовий релятивізм характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Феноменологічно правовий релятивізм виявляється у тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись її правових норм у кожному конкретному випадку. Підґрунтям виникнення правового релятивізму є амбівалентність масової правової психіки.

ВИСНОВКИ

1. У процесі дослідження було виявлено, що психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості зумовлюють характер взаємодії особи з системою правових норм держави. Психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості визначено як функціональну єдність станів та процесів, як усвідомлюваних так і неусвідомлюваних, з яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави.

2. Визначено психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості:

- перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю);
- легітимаційний (психологічна суб'єктивна легітимація правових норм);
- мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм).

3. Перцептивний механізм забезпечує сприймання системи правових норм держави та первинне оцінювання правових норм держави. Результатом функціонування перцептивного механізму є формування образу права. Закони і правові норми суб'єктивно оцінюються за допомогою конструктів “справедливий-несправедливий” та “той, що створює порядок-той, що не створює порядку”. Виявлено існування суб'єктивної тенденції оцінювати закон української держави як несправедливий, але регламентуючий. У результаті проведення факторного аналізу, було виявлено два фактори. Аналіз факторних навантажень показав, що до Фактору 1 “людяність” увійшли переважно ті конструкти, які персоніфікують закони. Конструкти Фактору 1 пояснюють більшу частину дисперсії, що може свідчити про переважання у масовій правовій психіці схильності сприймати систему

правових норм дуже суб'єктивно та емоційно. Фактор 2 “формальна примусовість” поєднує такі позитивні характеристики системи правових норм держави, як здатність створювати порядок, дієвість, та сила.

4. Мотиваційний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості забезпечує спрямування активності особи в нормативних ситуаціях на вибір певного типу правової поведінки, причому цей вибір характеризується різним ступенем усвідомленої відповідальності та ініціативності. Результатом функціонування мотиваційного механізму є певний рівень мотивації активності особи у системі правових норм держави. Згідно отриманих результатів, переважна більшість досліджуваних (81%) демонструють високий рівень мотивації активності у правовому полі. Встановлено, що існує тенденція взаємозалежності між рівнем мотивації активності особи у системі правових норм та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це проявляється у тому, що найбільш високий рівень мотивації активності у системі правових норм виявляють люди з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації. Проте аналіз обраних варіантів дій у запропонованих нормативних ситуаціях засвідчив, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не супроводжується схильністю дотримуватися правових норм. Особистість може виявляти високий рівень активності у нормативних ситуаціях, але це не є гарантією того, що вона врешті обере правочинний варіант поведінки.

5. Легітимаційний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості забезпечує прагнення людини визначати характер та спрямованість своїх вчинків у нормативних ситуаціях відповідно до тих внутрішніх суб'єктивних сенсів, якими вона наділяє діючі правові норми. Людина оцінює конкретні вчинки (свої та оточення) як прийнятні чи не прийнятні по відношенню до системи правових норм, суб'єктивно виправдовує чи засуджує з погляду їх екзистенційної виправданості. Результатом функціонування легітимаційного механізму є певний рівень

суб'єктивної легітимації правових норм. Він може бути високим (правовий ригоризм), середнім (правовий релятивізм), низьким (правовий нігілізм). Встановлено, що більшість досліджуваних перебувають на рівні правового релятивізму. Правовий релятивізм характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Феноменологічно це виявляється в тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись їй правових норм у кожній конкретній нормативній ситуації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у розробці методів і засобів оптимізації процесу нормативно-правової регуляції поведінки особистості у контексті суб'єктно орієнтованого підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учеб. для студентов вузов. / 4 изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 634 с.
2. *Плахов В. Д.* Социальные нормы: философские обоснования общей теории. – М.: Мысль, 1985. – 256 с.
3. *Момов Б.* Норма и мотив поведения // Вопросы психологии. – 1972. – №8. – С. 107-117.
4. *Бобнева М. И.* Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 311 с.
5. *Ручка А. А.* Ценностный подход в системе социологического знания. – К.: Наук. думка, 1987. – 156 с.
6. *Плахов В. Д.* Социальные нормы и ценностные ориентации // Личность и общество. Ценностные ориентации личности и образ жизни. Межвузовский сборник. – Вып. 4. – Калининград, 1979. – С.22-31.
7. *Ядов В. А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности. // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89-105.
8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
9. *Андреева Г. М.* Образ мира в структуре социального познания // Мир психологии. – 2003. – №4 (36). – С.31-49.
10. *Белобородов А. Г.* Образ права как смысловой уровень правового сознания и деформация процесса социализации индивида // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 166-177.
11. *Гулевич О.А.* Социальные представления о преступлениях в межличностной и массовой коммуникации // Вопросы психологии. – 2001. – №4. – С. 53-68.

12. *Голынчик Е. О., Гулевич О. А.* Обыденные представления о справедливости // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 80-93.
13. *Оксамытний В. В.* Правомерное поведение личности: теоретические и методологические проблемы. – К.: Абрис, 1995. – 320 с.
14. *Тюрина В. О.* Система цінностей, правова соціалізація і правове виховання // Зб. праць учасників П'ятих Костюківських читань – К.: Гнозис, 1998. – Т.3. – С. 396-404.
15. *Циба В. Т.* Системна соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
16. *Дідук І.А.* Становлення правової свідомості особистості в сучасних соціокультурних умовах // Соціальна психологія – 2006. – № 6. – С. 105-115.
17. *Овдієнко Л. Н.* Генеза соціально-правових уявлень молоді в освітньому процесі // Психологічні перспективи. – 2007. – Вип. 9. – С. 88–93.
18. *Славская А. Н.* Правовые представления российского общества // Психол. журнал. – 1994. – Т.15. – №4. – С.75-92.
19. *Жадан І.В.* Політична освіта як чинник формування суб'єкта політичних ставлень // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 10 (13). – С.184-194.
20. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология: Учебное пособие. – М.: Право и Закон, 1997. – 320 с.
21. *Землянська О. В., Діомідова Н. Ю.* Умови розвитку правосвідомості особистості // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Міленіум, 2002. – С. 348-352.
22. *Антонян Ю. М.* Отрицание цивилизации: каннибализм, инцест, детоубийство, тоталитаризм. – М.: Логос, 2003. – 256 с.
23. *Рущенко І.* Архетип заборони як кримінологічна гіпотеза // Соціальна психологія – 2007. – № 2. – С. 3-13.

24. Горшенев В. М. Способы и организованные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1972. – 232 с.
25. Ильин И. А. О сущности правосознания // Сочинения в 2х томах. Том 1. Философия права. Нравственная философия. – М.: Московский философский фонд издательства “МЕДИУМ”, 1993. – С. 73-301.
26. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Человек и мир // Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1989. – 243 с.
27. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1996. – 631 с.
28. Прикладная юридическая психология: Учеб. пособие для вузов / Под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2001. – 639 с.
29. Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б. Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 444 с.
30. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК-К, 1997. – 164 с.
31. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли / АН Украины, Ин-т социологии. – К.: Наук. думка, 1992. – 262 с.
32. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. Аналитич. психология: ее теория и практика: Пер. с англ. – К.: Синто, 1995. – 236 с.
33. Колективне несвідоме як об'єкт вивчення політичної психології: Зб. наук. статей. – К.: ДОК-К, 1997. – 56 с.
34. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
35. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1981. – 351 с.
36. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – №1. – С. 14-29.
37. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

38. *Абульханова-Славская К. А.* Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
39. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении. – К.: Видавн. центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
40. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
41. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
42. *Чешир Н., Томе Г.* Реабилитация Я // Московский психотерапевтический журнал. – 1996. – №4. – С. 23-47.
43. *Фрейд З.* Я и Оно. – М.: Эксмо-пресс; Харьков: Фолио, 1998. – 1040 с.
44. *Браун Дж.* Психология Фрейда и постфрейдисты: Пер. с англ. – М.: REFL-book; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
45. *Шульц Д. П., Шульц С. Э.* История современной психологии: Пер. с англ. / Под ред. А. Д. Наследова. – 2-е изд., перераб. и испр. – СПб.: Евразия, Речь, 2002. – 532 с.
46. Основы психологии / Генри Глейтман, Алан Фридлунд, Даниэль Райсберг; Пер.с англ. И. Авидон и др. – СПб.: Речь, 2001. – 1246 с.
47. *Линдсей Г., Холл К. С.* Теории личности: Пер. с англ. – М.: КСП+, 1997. – 720 с.
48. Психология личности : Теория и исслед. / Лоуренс А. Первин, Оливер П. Джон; Пер.с англ. М. С. Жамкочьян; Науч. ред. пер. В. С. Магун. – М.: Аспект пресс, 2001. – 606 с.
49. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение): Пер. с. англ. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
50. *Фрейд З.* Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – СПб.: Алтейя, 1997. – 221 с.
51. *Ранк О.* Миф о рождении героя: Пер. с англ. – М.: REFL-book; К.: Ваклер, 1997. – 252 с.

52. *Юнг К. Г.* Психология бессознательного // Собр. соч.: Пер. с нем. – М.: Канон, 1995. – 320 с.
53. *Анцыферова Л. И.* Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга (Статья первая: Особенности развития личности в первой половине жизни) // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №2. – С. 16-26.
54. *Анцыферова Л. И.* Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга (Статья вторая: Вторая половина жизни человека. Этапы индивидуации, проблемы призвания, судьбы, смысла жизни) // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №3. – С. 10-19.
55. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, Универс, 1996. – 336 с.
56. *Адлер А.* Очерки по индивидуальной психологии: Пер с нем. – М.: Когито-Центр, 2002. – 219 с.
57. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии: лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 213 с.
58. *Tatarkiewicz W.* On perfection. – Warsaw: Univ. press, Center of universalism, 1992. – 220 с.
59. *Розов А. И.* Стремление к превосходству как одно из основных влечений // Психологический журнал. – 1993. – Том 14. – № 6. – С. 133 – 141.
60. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени; Самоанализ: Пер. с англ. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – 480 с.
61. *Хорни К.* Наши внутренние конфликты: Пер. с англ. – М.: Эксмо, 2003. – 320 с.
62. *Салливан Г. С.* Интерперсональная теория в психиатрии: Пер. с англ. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 347 с.
63. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
64. Современная психология: Справочное руководство / Отв. ред. В. Н. Дружинин. – М.: Инфра, 1999. – 688 с.

65. *Бандура А.* Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000. – 320с.
66. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса: Пер. с нем. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
67. *Андреев А. Л.* Политическая психология. – М.: Весь Мир, 2002. – 240 с.
68. *Емельянова Т. П.* Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – № 6. – С. 39-47.
69. *Франселла Ф., Баннистер Д.* Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
70. *Оллпорт Г. В.* Личность в психологии. – М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
71. *Айзенк Г. Ю.* Структура личности: Пер. с англ.. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.
72. *Eysenck H. J.* The biological study of personality // Nature. – 1963. – №199. – P. 1033-1034.
73. *Eysenck S. G., Eysenck H. J.* Crime and personality: an empirical study of the three-factor theory // British Journal of Criminology. – 1970. – №3. – P.226.
74. *Богомолова С. Н.* Психологическая теория преступности Айзенка // Вопросы борьбы с преступностью / Отв. ред. Б. В. Коробейников. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 91-99.
75. *Шостром Э.* Анти-Карнеги или Человек-манипулятор: Пер. с англ. – Минск: Полифакт, 1992. – 128 с.
76. *Маслоу А.* Психология бытия: Пер. с англ. – М.: REFL-book; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
77. *Маслоу А.* Мотивация и личность: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
78. *Боришевський М. Й.* Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3 (12). – С. 26-33.

79. *Дубовик О. Л.* Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. – М.: Акад. МВД СССР, 1977. – 125 с.
80. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990. – 192 с.
81. *Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х.* Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – С. 8-13, 79-82.
82. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
83. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин; 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2003. – 976 с.
84. *Леонтьев А. Н.* Образ мира // Избр. психол. произведения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320 с.
85. *Леонтьев А. Н.* Психология образа // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 14, Психология. – 1979. – №2. – С. 3-13.
86. *Петухов В. В.* Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 14, Психология. – 1984. – № 4. – С. 13-20.
87. *Артемова Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Под ред. И. Б. Ханиной. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 350 с.
88. *Зинченко Т.П.* Когнитивная и прикладная психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЕК”, 2000. – 608 с. (Серия “Библиотека психолога”)
89. *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов: Пер. с фр. / Ред. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, Универс, 1995. – 456 с.
90. *Семиченко В.А.* Психология социальных отношений. – К.: Магістр-S, 1999. – 168с.
91. *Якобсон П. М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Наука, 1969. – 285 с.

92. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
93. *Асеев В. Г.* Мотивация поведения и формирование личности. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
94. *Уледов А. К.* Актуальные проблемы социальной психологии. – М.: Мысль, 1981. – 93 с.
95. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
96. *Соколова Е. Т.* Проективные методы исследования личности. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 176 с.
97. *Соколова Е. Т.* Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.
98. *Прангишвили А. С.* Психологические очерки. – Тбилиси: Мецниереба, 1975. – 111 с.
99. *Бассин Ф. В.* Проблема “бессознательного” (о неосознаваемых формах высшей нервной деятельности). – М.: Медицина, 1968. – 468 с.
100. *Симонов П. В.* Междисциплинарная концепция человека. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
101. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
102. *Пачковський Ю. Ф.* Психологія підприємництва: Навчальний посібник. – Львів.: Афіша, 2001. – 276 с.
103. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості і держави: Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
104. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
105. *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование: Пер. с англ. Е. П. Савченко / Под ред. Л. Ф. Бурлачука. – К.: ПАН-Лтд., 1994. – 283 с.

106. *Зелинский А. Ф.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х.: Вища школа, 1986. – 166 с.
107. *Scott R.* Criminal belief irrationality: The theology of crime // *Instr. psychol.* – 1995. – №3. – P. 1-16.
108. *Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.* Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
109. *Менделевич В. Д.* Психология девиантного поведения.: Учеб. пособ. – М.: МЕДпресс, 2001. – 432 с.
110. *Орел А. Н.* Проблема измерения психологических характеристик девиантного поведения // Стендовый доклад. – Вологда, Центр гуманитарных исследований и консультирования “Развитие” – 2002.
111. *Клейберг П.* Психология девиантного поведения. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 176 с.
112. *Bruner J. S., Tagiuri R.* The Perception of People // *Handbook of Social Psychology.* – 1954. – P. 634-654.
113. *Kelly G. A.* The psychology of personal constructs. – New York, 1955. – V. 1: A Theory of Personality. – 556 p.
114. *Петренко В. Ф.* Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 208 с.
115. *Петренко В. Ф.* Экспериментальная психосемантика: исследования индивидуального сознания // *Вопросы психологии.* – 1982. – № 5. – С. 23-35.
116. *Петренко В. Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 176 с.
117. *Шмелев А. Г.* Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 157 с.
118. *Biery J.* Cognitive complexity-simplicity and predictive behavior // *Journal Abnorm. Soc. Psychol.* – 1955. – V. 51. – P. 236-258.

119. *Кондратьева А. С.* Связь когнитивной компетенции с проявлениями внушаемости и ригидности в социальной перцепции // Вестн. Моск. ун-та; Сер. 14, Психология. – 1979. – № 2. – С. 24-35.
120. *Schrauger S., Alltrocchi J.* The personality of perceiver as a factor in person perception // Psychol. Bull. – 1964. – V. 62. – P. 289-308.
121. *Marcus S., Catina A.* The role of personal constructs in empathetic understanding // Revue romaine des sciences sociales. Serie de psychologie. – 1976. – V. 2. – P. 173-182.
122. *Южанинова А. Л.* Роль оценочных суждений о себе и других людях в коммуникативной самореализации личности // Психологические механизмы формирования оценочных суждений. – Саратов, 1989. – С. 43-51.
123. *White C. V.* Cognitive complexity and cognition of social structure // Soc. Behavior Personality. – 1977. – V. 5. – P. 305-310.
124. *Domangue B.* Decoding effect of cognitive complexity, tolerance of ambiquity and verbal-nonverbal inconsistency // Journal Personality. – 1978. – V. 46. – P. 516-535.
125. *Adams-Weber J. R.* Cognitive complexity and sociality // British. Journal Clin. Psychol. – 1969. – V. 8. – P. 211-216.
126. *Honess T.* Cognitive complexity and social prediction // British. Journal Clin. Soc. Psychol. – 1976. – V. 15. – P. 23-31.
127. *Mieller W. S.* Cognitive complexity and salience of dimension in person persepniion // Australian Journal Psychol. – 1974. –V. 26. – P. 173-182.
128. *Шмелев А. Г., Похилько В. И.* Психодиагностика черт (тест-опросники и субъективное шкалирование) // Общая психодиагностика: Учеб. пособие / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 304с.
129. *Петренко В. Ф.* Психосемантический анализ профессиональных стереотипов // Вопросы психологии. – 1986. – № 3. – С. 133-142.

130. *Петренко В. Ф., Сурманидзе Л. Д.* Психосемантический анализ грузинских этнических стереотипов // *Духовная культура и этническое самосознание.* – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 212 с.
131. *Петренко В. Ф., Сурманидзе Л. Д.* Исследование стереотипов обыденного сознания // *Этнографическое обозрение.* – 1994. – № 3. – С. 12-18.
132. *Шмелев А. Г.* и др. Психосемантический анализ стереотипов русского характера: кросскультурный аспект // *Вопросы психологии.* – 1993. – № 3. – С. 101-111.
133. *Петренко В. Ф., Митина О. В.* Семантическое пространство политических партий // *Психологический журнал.* – 1991. – Т. 11. – № 6. – С. 55-77.
134. *Петренко В. Ф., Митина О. В.* Психосемантическое исследование политического менталитета (Россия: 1991 – 1993 гг.) // *Общественные науки и современность.* – 1994. – № 6. – С. 28-32.
135. *Петренко В. Ф., Митина О. В.* Психосемантический анализ динамики качества жизни россиян // *Психологический журнал.* – 1995. – Т. 16. – № 6. – С. 16-21.
136. *Петренко В. Ф., Митина О. В.* Психосемантический анализ динамики общественного сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 213 с
137. *Петренко В. Ф., Митина О. В., Шевчук И. В.* Социально-политологическое исследование общественного сознания жителей Казахстана и построение семантического пространства политических партий // *Психологический журнал.* – 1993. – Т. 14. – № 1. – С. 59-87.
138. *Дубов И. Г., Пантилеев С. Р.* Восприятие личности политического лидера // *Психологический журнал.* – 1992. – Т. 13. – № 6. – С. 25-33.
139. *Кудрявцев Н. А., Семенова О. Ф.* Смысловая сфера несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения // *Психологический журнал.* – Т. 23. – № 3. – С. 54-62.

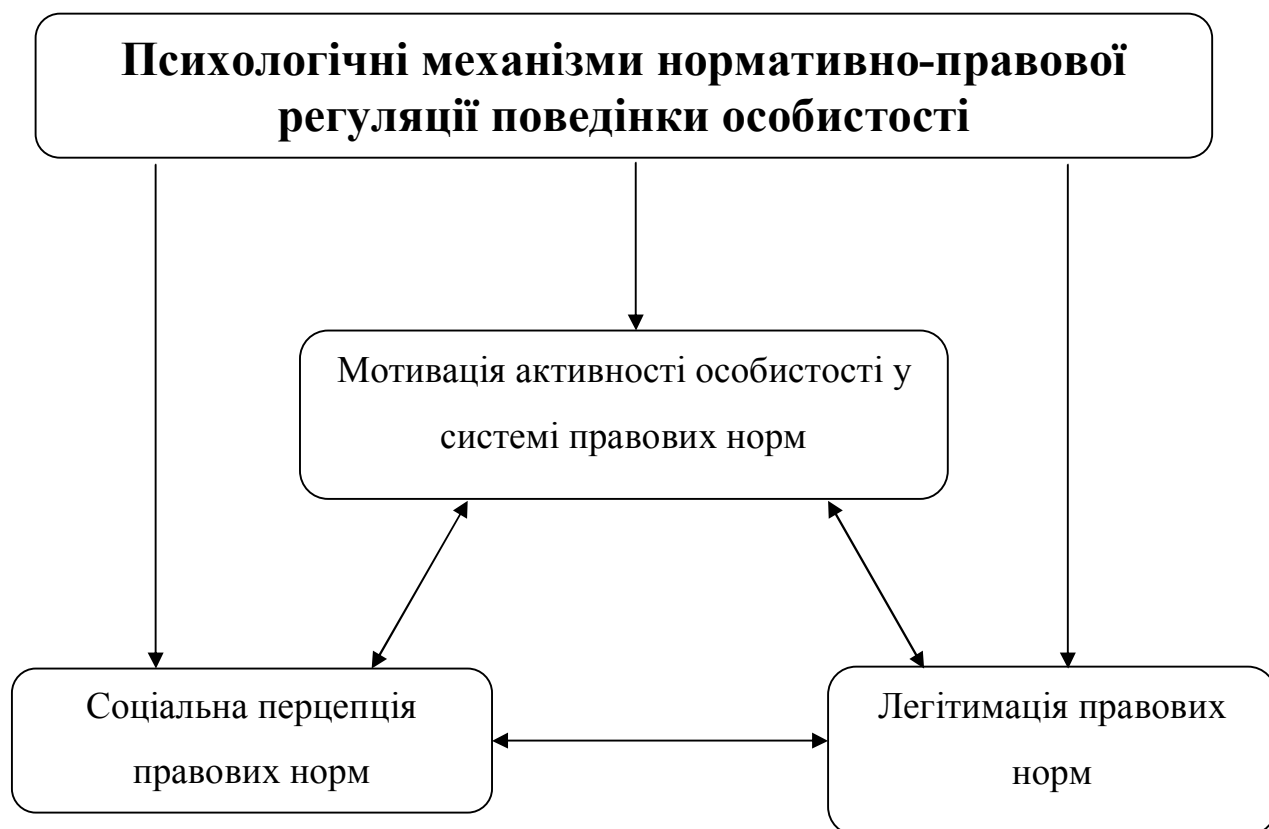
140. *Корнилова Т. В., Смирнов С. Д., Григоренко Е. Л.* Факторы социального и психологического неблагополучия подростков в показателях методик стандартизированного интервью и листов наблюдения. // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 107-122.
141. Волинь за роки незалежності. Статистичний збірник. – Луцьк: Вежа, 2001. – 237 с.
142. *Гречихин В. Г.* Лекции по методике и технике социологических исследований: Учеб. пособие. – М.: Издательство МГУ, 1988. – 232 с.
143. Рабочая книга социолога. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Наука, 1983. – 480 с.
144. *Ефимова М. Р., Петрова Е. В., Румянцев В. Н.* Общая теория статистики: Учебник. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
145. *Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження – К.: Наук. думка, 1996. – 232 с.
146. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. – М.: Наука, 1972. – 240 с.
147. *Балл Г. А.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – К.; Донецк, 1993. – 32 с.
148. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя.: Пер с англ. – Мн.: Попурри, 1998. – 671 с.
149. *Анастаси А., Урбина С.* Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
150. *Анастаси А.* Психологическое тестирование: В 2-х кн: Пер. с англ.. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 320 с.; Т. 2. – 288 с.
151. Общая психодиагностика / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
152. *Сидоренко Е. В.* Методы математической обработки в психологии. – СПб.: Речь, 2000. – 350 с.
153. Процесс социального исследования. – М.: Прогресс, 1975. – 576 с.

154. *Головаха Е. И., Кроник А. А.* Психологическое время личности. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Смысл, 2008. – 267 с.
155. *Кроник А. А., Ахмеров Р. А.* Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. Изд. 2-е, испр. и доп. . – М.: Смысл, 2008. – 294 с.
156. *Краус В.* Нігілізм сьогодні або Терплячість світової історії: Пер. з нім. М. Павлюка. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
157. *Пономарев Е.* Homo Postsoveticus. Творчество Александра Зиновьева вчера и сегодня // Звезда. – 1999. – №5. – С. 185-192.
158. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
159. *Фролова Н. В.* Трансформація системи ціннісних орієнтацій на зламних етапах розвитку суспільства (психологічний аспект): Автореф. ... канд. психол. наук. – К., 1998. – 20 с.
160. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Под ред. И. С. Енюкова. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с.
161. *Kaiser, H. F., Caffrey J.* Alpfa factor analysis. – NY.: Psychometrika, 1965. – P. 1-14.
162. *Окунь Я.* Факторный анализ. – М.: Статистика, 1974. – 200 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Додаток Б

Вибірка мешканців Волинської області (115 осіб)

За місцем проживання:

Населений пункт	Кількість осіб	Загальна кількість
Луцьк	22	57
Міста	13	
Містечка	22	
Село	58	58

За статтю та віком:

Населений пункт	Стать	18-29 р.	30-49 р.	50 років і більше
Луцьк	чол.	3	3	3
	жін.	3	5	6
Міста Ковель, Нововолинськ	чол.	3	3	2
	жін.	2	2	2
Містечка (менше 50 тис.)	чол.	3	2	2
	жін.	2	5	6
Село	чол.	5	9	14
	жін.	3	9	18

За родом занять:

	Робітників	Працівників с/г	Службовців	Пенсіонерів	Студентів
Місто	20	-	15	14	8
Село	7	22	10	15	4

Додаток В

Результати асоціативного експерименту

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
адвокат	1	4	4	1	3	8	21
адміністрація			1				1
акт	1				2	1	4
американський	1						1
анархія				1			1
анекдот			1				1
арбітраж			1				1
армія					1	1	2
бажання			1				1
батьків		1					1
безглуздість				1			1
беззаконня	2	2					4
безкомпромісність			1				1
безпека	1			1		1	3
безпорядок	2		1		1		4
безприділ				1			1
Біблія	1	1	2	1	1		6
Божий	2			1			3
брехня	1	1				1	3
бумажний	2	1					3
бунт					1		1
буржуазний	2						2
вбивства		1					1
введення	2	1					3
верх			1				1
Верховна Рада України	2	4	4	5		5	20
взаємозв'язок	1						1
відповідальність	3	1	1				5
відповідність			2		2	4	8
вікно					1		1
війна						1	1
виконання	2	1	3	2	1		9
виконується		1	1				2
вимагаючий				1			1
вимоги					2	1	3

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
вимогливість				1			1
вирок			1				1
вказівка		1					1
вказівки		1					1
влада	4	2	2	4	5	3	20
владні структури				1			1
власність				1			1
внутрішня система			1				1
воля		1			1		2
ворожий					1		1
вплив	1						1
впорядкованість				1			1
вчинок				1			1
в'язниця		2					2
гарант	1						1
головний біль	1						1
голос				1	1		2
гра						1	1
грань					1		1
грабіж	1						1
громадяни		1				2	3
гроші				2	7	1	10
давить		1					1
демократичний	2						2
демократія			1	1			2
державна	2	1	2	3	3	6	17
державний		1					1
держбюджет	1						1
депутати	1	1			1	1	4
дід		1					1
діло		1					1
дієвість	1						1
дія				1			1
диктатура	1						1
дискримінація			1				1
дисципліна	1	1	1				3
дишло	1		2				3
для всіх	1	2					3
добро		1					1
доза	1						1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
документ	1	2	1	2	1		7
доля		1					1
допомога		1					1
дотримання	1	3	1	1		1	7
доцільність		1					1
доцільний				1			1
Дума					1		1
думка		1					1
дурість						1	1
еміграція				1			1
єдності та боротьби протилежностей			1				1
життя	1		1	1			3
журнал	1						1
заборона		1	1	1		2	5
загальний				1			1
законність	1			1			2
законодавство	1			1		1	3
залежність					1		1
залякування			1		1		2
заповідь		1		2			3
запровадження		1					1
засоби				1			1
захист	1	2	2		1	1	7
захисник	1						1
захищеність			1				1
заява					1		1
збагачення	2						2
зверхність				1			1
звичаєвий						1	1
зек			1		1	1	3
злодій	1						1
злочин	4	6	3	2	2		17
злочинець	1						1
злочинність		1	1		1	1	4
злочинці	1	1				1	3
знання		1					1
зобов'язання	1					2	3
зона					1		1
інструкції		1					1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
інтерес		1	1				2
Кабінет Міністрів	1						1
капіталістичний	2						2
кара	1	2	1	1	1		6
карний кодекс	1						1
керівник			1		1		2
керування				1			1
керує		1					1
книга		1		1	1	2	5
кодекс	3	1	2	4	3	1	14
комуністичний	2						2
контроль	1	2	1			1	5
конституційний		1					1
конституція	16	11	16	10	10	12	75
корупція		1		1		2	4
кримінал			1		2	1	4
кримінальний кодекс		1	1				2
критерій				1			1
культура			1				1
Кучма		1		1			2
лад				1			1
лінія					1		1
люди		1	2	1	2		6
людина	1	1	1		1		4
людський		1					1
майбутнє						1	1
маніпуляції					1		1
мантія	1						1
має силу		1					1
мафія	1	1	1		1	1	5
межі						1	1
мент			1		2	1	4
мета		1					1
мій			1				1
міліція	1	1	2	5	9	4	22
МВД			1				1
мірило			1				1
мітинг		1					1
міцний			1				1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
могутність	1			1			2
мораль			1	2	1	3	7
можливості						1	1
надія					1		1
назва газети			1				1
наказ		1	1	1	4	1	8
народ					1	2	3
насилля	1						1
насмішка		1	1				2
настанова		1					1
насильство	1						1
начальство				1			1
невігластво	1						1
невідворотність	1						1
невизнаний		1					1
не виконується				1			1
не виконую			1				1
не виконують		1					1
неволя					1		1
недісвий		1					1
не діючий	1	1					2
не для всіх		1					1
недосконалість			1				1
недосконалий		1		1			2
недотримання		1				1	2
незалежність	1						1
не закон	1						1
незахищеність						1	1
незнання				1			1
не можна			1	1			2
необхідність	1			1			2
неписаний						1	1
неправда	1	1	1			2	5
неправильний		1					1
непорушуваний		1				1	2
непостійність			1	1			2
не працює				1			1
нерівність			1				1
нерівноправ'я			1				1
несправедливий		1					1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
несправедливість	1			1	1	4	7
нестабільність	1						1
не страх				1			1
нісенітниця					1		1
ніщо			1		1		2
номер				1			1
норма	2	1	1		3	3	10
нормалізація			1				1
нормативно-правовий	1						1
норми		1					1
обман	2		1				3
обмежений				1			1
обмеженість	1			1			2
обмеження	1	4	3	4	4	2	18
обов'язки	6	4	3	2	2	8	25
обов'язок	4	3	3	3	5	3	21
обов'язковий	1			1			2
обов'язковість	1				1	1	3
обороняти		1					1
обман					1		1
обряди	1						1
обхід					2		2
однобокий		1					1
однозначність			1				1
Ома			1				1
Омон		1					1
органи влади		1					1
організованість		1					1
охорона						1	1
охоронець				1			1
папери		1			1	1	3
паперовий		1					1
парламент	1		2	1	2		6
перевиховання	1						1
пересторога	1		1				2
переростання кількості в якість			1				1
печатка					1		1
підкорення			1				1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
підкупний					1		1
підпорядкованість		1			1		2
підслування				1			1
піраміда					1		1
письмовий		1					1
повага			1		1		2
повноваження		1					1
повноправ'я			1				1
повнота		1					1
повчання	1						1
поведінка	1			1	1		3
повинність						1	1
поганий		1					1
податки				1			1
податкова				1	1		2
позов					1		1
покара	1						1
покарання	1	2	4		4		11
політика	1		1		2	2	6
попередження	1						1
порушення	1	1	3	1	3	2	11
порушник			1	1			2
порядність				1			1
порядок	12	9	10	15	6	6	58
постанова	1			1			2
потреба			1				1
потрібен	1						1
потрібний	1	2					3
права	6	3	4	2	5	10	30
правда	1					1	2
правила	3	2	5	5	2	3	20
правило	2			3	4	5	14
правильність			1			1	2
правління				1			1
право	2	6	6	6		2	22
правовий				1			1
правознавство			1				1
правоохоронні органи	1			1			2
правопорушення				1	1	1	3

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
правопорушник			1				1
правопорядок		1		1		1	3
правосуддя			1	1	2		4
праця					1		1
президент	1	1	1	2	7	1	13
прийняття	1	1			1		3
примус	1					2	3
проблема				1			1
про землю			1				1
прокуратура	2		3	1	2		8
прокурор	1	2	2	1		2	8
про недоторканість						1	1
про освіту	1					1	2
про охорону здоров'я	1						1
про охорону навколишнього середовища	1						1
про права споживачів			1				1
про працю	1		1				2
про смертну кару		1					1
простиня		1					1
пункт						1	1
пустота	1	1	1				3
рада					1		1
рамка				1			1
рамки				1	2	1	4
регулювання					1		1
режим				1			1
релігія	1						1
репресія				1			1
референдум					1		1
рівність	1			2			3
робота				1			1
розлучення		1					1
розпорядження				1			1
розробка	1						1
російський		1					1
свавілля						1	1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
свобода				2			2
світ	2					1	3
сила	2			1	2	1	6
сильний		1					1
система						1	1
сито					1		1
скала					1		1
скандали	1						1
скасування		1					1
слово		1					1
слухняність	1						1
слухність				1			1
совість				1			1
Соломон					1		1
спокій				1			1
справедливість	2	2	1	1	5	4	15
справедливий	1	2					3
статті	2						2
стаття				4	2	1	7
статут				1			1
страх				1	1		2
стримання				1			1
строгість					1		1
студент				1			1
суворість			1			1	2
суд	6	11	11	7	8	9	52
судійство	1	1					2
судовий		1					1
суддя	1	2	2	1	4	2	12
суперечливий				1			1
структура						1	1
табу	1		1	1			3
таємниця				1			1
телевізор				1			1
телепередача						1	1
терези				1			1
тиск				1			1
тиран				1			1
тиранія			1				1
товариство					1		1

Слово	вік 50-...		вік 30-49		вік 18-29		Всього
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
тоталітарність				1			1
треба			1	1			2
трибуни			1				1
тюрма	2	5	7	6	4	7	31
тупість					1		1
удосконалення				1			1
указ	2				1		3
український		2					2
умова	1						1
урок		1					1
уряд		1	1		2	2	6
устав				1			1
установа					1		1
установка	1						1
устрій				1			1
ухилення			1				1
Феміда			1			1	2
хабарництво				1			1
хаос	1						1
хороший		1					1
чесність	1	1		1			3
чиновники	1			1			2
чіткість						2	2
чума						1	1
шлюб		1		1			2
штрафи						1	1
юриспруденція			1				1
юрист		1	3	4	3	4	15
юристи	1						1
Ющенко	1						1
я				4			4
Всього	212	201	200	215	205	197	1230

Додаток Д

Методика репертуарних ґраток Келлі

Процедура діагностики:

Усі 12 карток з елементами викладаються на столі перед респондентом. Йому також пред'являється карточка з конструктом №1. Респондента просять назвати чи вказати елемент, що найкраще описується цим конструктом. Наприклад, який із законів-елементів найлегше охарактеризувати за параметром "сила-слабкість", респондент має вказати, який із законів є найбільш "сильним". Карточка з елементом, на який вказує респондент, прибирається зі столу. Далі респондента знову просять знайти серед елементів, що залишилися такий, який найкраще відповідає конструктові №1. Обрану карточку також прибирають зі столу. Процедура повторюється до тих пір, поки на столі не залишиться всього одна карточка. Коли всі 12 карток проранжовані по цьому конструкту, інтерв'юер знову викладає картки з елементами на стіл, обов'язково змішавши їх. Процедура вибору повністю повторюється для кожного із 14 конструктів, причому елементи ранжуються за першим, "позитивним" полюсом кожного з конструктів. Результати виборів записуються у бланк відповідей таким чином: якщо першим елементом для першого конструкту було обрано елемент №7, то у клітинці E7K1 ми ставимо цифру "1"; якщо шостим елементом по третьому конструкту було обрано елемент №10, то ми ставимо цифру "6" у клітинці E10K3 і т.д....

Перелік конструктів:

- K1. Сильний – слабкий
- K2. Справедливий – несправедливий
- K3. Зрозумілий – незрозумілий
- K4. Той, що створює порядок – той, що не створює порядку
- K5. Розумний – безглуздий

К6. Дбайливий – байдужий

К7. Чіткий – суперечливий

К8. Моральний – аморальний

К9. Досконалий – недосконалий

К10. Той, що захищає – той, що не захищає

К11. Той, що відповідає інтересам людини – той, що відповідає інтересам
влади

К12. Добрий – злий

К13. Дієвий – недієвий

К14. Той, якого дотримуються – той, якого не дотримуються

Перелік елементів:

Е1. Закон, якого я дотримуюсь

Е2. Закон, який я поважаю

Е3. Закон, що мене захищає

Е4. Закон, як необхідне зло

Е5. Закон, який можна обійти

Е6. Закон, який створює проблеми

Е7. Закон, що мене обмежує

Е8. Закон, що мені заважає

Е9. Закон, ворожий до мене

Е10. Закон, який я порушую

Е11. Закон Божий

Е12. Закон сучасної української держави

Бланк опитування (індивідуально для кожного респондента):

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14
E1														
E2														
E3														
E4														
E5														
E6														
E7														
E8														
E9														
E10														
E11														
E12														

Стать _____

Вік _____

Місце проживання _____

Рід занять _____

Додаток Е

Методика діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави

Процедура дослідження:

Всі ситуації пропонуються діагностованому у письмовому вигляді, на картках. Після ознайомлення з інструкцією діагностований читає перший сюжет і обирає свій варіант його продовження. Відповіді фіксуються на спеціальних бланках. До кожної ситуації інтерв'юер задає два додаткові питання, відповіді на які також фіксуються на бланках.

Інструкція діагностованому:

Вам пропонується кілька ситуацій, що можуть мати різні варіанти розвитку. Виберіть, на Ваш погляд, **найбільш типовий** варіант, повідомте його номер інтерв'юеру. Опитування повністю анонімне, його результати будуть використані в узагальненому вигляді. Починаймо працювати.

Додаткові запитання до кожної ситуації:

Наскільки усвідомленими є дії цієї людини?

- 1 – повністю усвідомленими;
- 2 – зовсім не усвідомленими.

Наскільки вимушеними є дії цієї людини?

- 1 – частково вимушеними (так чинять усі);
- 2 – абсолютно добровільними.

Список ситуацій – стимульний матеріал методики:

1. Приватний підприємець Василь готує документи фінансової звітності за квартал. Найімовірніше, його дії будуть такими:

1. Правдиве звітування про всі фінансові надходження та видатки
2. Приховування частини даних про прибутки
3. Адекватне відображення ним руху реальних коштів на папері залежить від прибутковості підприємства за звітний період

2. Таксист Олександр дуже поспішає, оскільки клієнт запізнюється на аеродром. Найкоротший шлях до місця призначення перекрито знаком. Працівника ДАІ поряд не видно. Тоді Олександр:

1. Незважаючи на ризик запізнитися, поїде шляхом, дозволеним для проїзду
2. Порушить правила і поїде дорогою, яку перекрито
3. Порушить правила, якщо клієнт викликає у нього щирі симпатії, або щедро платить

3. Студент – заочник Юрій через два тижні має скласти іспити. Готуючись до сесії, він:

1. Покладається лише на якість своїх знань
2. Сподівається “купити” свої оцінки
3. Спробує скласти іспити легальним шляхом, але якщо не вийде, він готовий платити

4. До секретарки Зіни за дві години до кінця робочого дня зайшла подруга з метою обговорити якісь важливі справи. Враховуючи, що керівника на роботі уже не було, Зіна вирішила:

1. Попрохати подругу про зустріч на кілька годин пізніше
2. Піти з роботи раніше
3. Поговорити з нею прямо на роботі

5. Валентина продає цигарки. Одного разу до неї звернувся з проханням продати цигарки підліток, який переконував, що він уже повнолітній, проте документа, що засвідчує особу, він не мав. Що, на Вашу думку, зробить Валентина в такій ситуації?

1. Продасть цигарки
2. Не продасть
3. Продасть, якщо хлопець принесе з дому паспорт

6. Наталі терміново потрібна довідка про стан здоров'я. Переконавшись, що перед кожним з кабінетів у поліклініці – значна черга, вона вирішила:

1. Не піти на роботу заради того, щоб зібрати необхідні підписи
2. Заплатити знайомому лікареві за уже готову довідку
3. Нахабно проходити до кожного кабінету без черги

7. До водія міжміського автобусу Олексія підійшла літня жінка і запропонувала гроші за проїзд заплатити йому, оскільки до каси стояла занадто велика черга. Олексій вирішив:

1. Погодитися
2. Відмовити
3. Самостійно купити для неї квиток без черги

8. Молода актриса Ганна мріє отримати роль у новому фільмі. Знаючи про те, що у неї досить сильні конкурентки, вона:

1. Буде більш ретельно готуватися до кінопроб
2. Спробує попередньо “домовитися” з головним режисером
3. Звернеться за протекцією до своїх більш впливових друзів

9. Бібліотекар Софія розмірковує над ситуацією: сусідка, яка не має читачького квитка, попрохала у неї декілька бібліотечних книжок на час підготовки сина до іспитів. Найімовірніше, Софія вчинить так:

1. Видасть книжки
2. Не видасть книжки, поки сусідка не запишеться у бібліотеку
3. Випише книги на свій формуляр і дозволить користуватися ними скільки буде потрібно

10. У будинку Діани вже кілька років підряд протікає дах, від чого страждає вся її сім'я. Ремонтні роботи, проведені комунальними службами, виявилися неефективними. Наявних у Діани коштів для проведення ремонту недостатньо. Яким способом вона вирішить цю проблему?

1. Вимагатиме від комунальних служб проведення повноцінного ремонту (навіть за допомогою суду)
2. Запропонує хабаря за проведення якісних ремонтних робіт
3. Звернеться по допомогу до сусідів та знайомих

Бланк відповідей (індивідуально для кожного респондента):

№ пит.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вар.відп.										
Усвідомл.										
Вимушен.										

Стать _____

Вік _____

Місце проживання _____

Рід занять _____

Додаток Ж

Перевірка надійності методики діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави (обчислення α -Кронбаха)

Показники \ Шкали	Усвідомлюваність	Ініціатива	Загальний показник
Дисперсія сумарних показників по шкалах методики	0,421	3,549	4,247
Сума дисперсій показників по кожному питанню методики	0,258	1,055	1,312
Величина α -Кронбаха	0,432	0,781	0,727
Статистика χ^2 (за формулою Кітса)	160,25	329,725	317,108
Число ступенів свободи	98		
Критичне значення χ^2	133,476		
Статична значимість (p)	$p \leq 0,01$		

Формула для обчислення α -Кронбаха:

$$\alpha = \left(\frac{n}{n-1} \right) \frac{\sigma_t^2 - \sum \sigma_i^2}{\sigma_t^2},$$

де:

n – кількість питань методики;

σ_t^2 – дисперсія сумарних показників по методиці (чи по шкалах);

σ_i^2 – дисперсія оцінок по кожному питанню методики.

Формула Дж. Кітса для обчислення статистики χ^2 для коефіцієнта α -Кронбаха:

$$\chi_{n-1}^2 = \frac{k(n-1)}{k(1-\alpha) + \alpha},$$

де χ_{n-1}^2 – емпіричне значення статистики χ^2 з $n-1$ ступінню свободи;

k – кількість пунктів опитувальника;

n – кількість досліджуваних;

α – альфа-Кронбаха.

**Перевірка ретестової надійності методики діагностики рівня
нормативно-правової активності особистості**

Учасники дослідження	Усвідомлюваність		Ініціатива	
	Показники первинного дослідження	Ретестові показники	Показники первинного дослідження	Ретестові показники
1	10	9	5	6
2	9	9	5	5
3	10	9	7	6
4	10	10	5	5
5	10	10	6	4
6	10	10	4	4
7	10	10	6	6
8	10	9	4	4
9	10	10	6	3
10	10	10	4	3
11	9	9	4	5
12	10	10	5	4
13	10	10	7	7
14	10	10	6	6
15	10	9	3	5
16	10	10	5	5
17	10	10	3	6
18	10	10	7	4
19	10	10	6	4
20	9	10	7	7
21	10	8	6	4
22	9	9	1	1
23	10	10	5	5
24	10	9	4	4
25	10	8	8	8
26	10	10	7	6
27	10	10	4	4
28	9	9	7	4
29	10	10	7	7
30	9	9	2	6
31	10	8	7	7
32	10	10	6	6
33	10	10	4	3
34	10	10	5	4
35	9	7	7	7
36	10	10	7	7
37	10	10	5	5
38	7	7	6	4
39	9	9	6	4
40	9	9	3	3
41	10	10	10	10
42	9	9	8	8
43	7	8	7	7

Учасники дослідження	Усвідомлюваність		Ініціатива	
	Показники первинного дослідження	Ретестові показники	Показники первинного дослідження	Ретестові показники
44	10	10	5	5
45	10	10	5	5
46	10	10	10	9
47	10	8	6	7
48	10	10	4	5
49	10	10	8	8
50	9	9	8	8
51	9	9	6	6
52	9	9	8	7
53	10	10	6	3
54	10	8	5	5
55	10	10	7	7
56	8	7	5	5
57	10	10	8	8
58	9	9	7	5
59	10	9	4	4
60	9	9	8	8
61	10	10	3	3
62	10	10	6	4
63	10	8	9	9
64	10	10	7	7
65	10	9	10	10
66	10	10	5	5
67	10	10	10	10
68	10	10	8	8
69	10	10	3	3
70	10	10	6	5
71	10	10	7	6
72	10	10	7	7
73	10	9	7	6
74	10	9	5	5
75	10	10	4	4
76	10	9	9	9
77	8	9	3	3
78	9	9	4	4
79	10	10	4	6
80	8	9	4	6
81	10	9	7	5
82	10	8	3	2
83	10	10	9	10
84	10	10	6	6
85	10	10	6	6
86	10	10	7	7
87	10	10	7	7
88	10	10	5	6
89	10	10	3	2

Учасники дослідження	Усвідомлюваність		Ініціатива	
	Показники первинного дослідження	Ретестові показники	Показники первинного дослідження	Ретестові показники
90	10	10	7	6
91	8	7	5	5
92	10	10	6	6
93	10	10	6	6
94	10	10	4	3
95	10	9	5	5
96	10	10	10	8
97	10	10	7	7
98	10	10	7	7
99	9	9	5	6
100	10	10	4	3
101	10	10	6	5
102	10	10	7	7
103	10	10	5	4
104	10	10	9	8
105	10	10	8	8
106	10	10	3	2
107	10	10	7	7
108	10	10	5	3
109	10	9	10	8
110	10	10	7	7
111	10	10	6	5
112	9	8	7	5
113	10	10	4	3
114	10	10	8	7
115	10	10	7	7
\bar{X}	9,7	9,4	5,9	5,6
Коефіцієнт лінійної кореляції	0,61		0,82	
Статистична значимість	$p \leq 0,01$		$p \leq 0,01$	

Додаток 3

Методика діагностики рівня мотивації соціальної самореалізації

Шановний добродію!

Пропонуємо Вам прийняти участь у дослідженні, метою якого є вивчення деяких аспектів реалізації соціального потенціалу особистості. Прізвище вказувати не потрібно. Результати будуть використані в узагальненому вигляді. Заздалегідь вдячні Вам за відверті відповіді.

*Просимо Вас заповнити таблицю, вказавши найбільш значущу подію (події) кожного п'ятиріччя Вашого життя. Необхідно заповнити **всі** клітинки таблиці; спробуйте спрогнозувати ті події, які ще не відбулися у Вашому житті.*

Вік	Подія
6-10	
11-15	
16-20	
21-25	
26-30	
31-35	
36-40	
41-45	
46-50	
51-55	
56-60	
61-65	
66-70	
71-75	
76-80	
81-85	
86-90	
91-95	

Повідомте, будь-ласка, деякі дані про себе:

Стать _____

Вік _____

Місце проживання _____

Рід занять _____

Додаток И

Методика діагностики рівня суб'єктивної легітимності системи правових норм держави

Процедура діагностики:

Кожна ситуація пропонується діагностованому на окремій карточці. Експериментатор знайомить його з інструкцією. Фіксація результатів проводиться письмово, без застосування спеціального обладнання. Діагностований не обмежується в часі.

Інструкція діагностованому:

Наше дослідження спрямоване на виявлення рівня обізнаності людей з законами та оцінки ними правопорушень. Вам буде пред'явлено 27 ситуацій взаємодії між людьми. Уважно прочитайте кожну з них і скажіть: чи скоїв, на Вашу думку, персонаж, про якого йдеться в цій ситуації, яке-небудь правопорушення? Оцініть, будь-ласка, відповідальність (вину) кожного головного персонажу у кожній ситуації за такою шкалою:

- 1 – винен;
- 2 – винен, але по-людськи його можна зрозуміти;
- 3 – не винен.

Список ситуацій (казусів):

1. Студент Віктор, не маючи грошей і поспішаючи на заняття, проїхав у автобусі декілька зупинок і не оплатив проїзд.
2. Студенти святкували в гуртожитку день народження, і галас заважав їх сусідам по поверху готуватися до занять, дивитися телевізор. На прохання вгамуватися вони відповіли, що погуляють лише до 1.00.
3. Денис Іванович хворіє уже декілька років поспіль і тому не може доглядати свою земельну ділянку на дачному масиві. Бур'яни, якими вона заросла, активно і регулярно “перелізають” на сусідні ділянки.
4. Почувши від сусідки Галі про те, що сталася аварія на Рівненській АЕС (мовляв, в одному з блоків утворилася тріщина), вихователька дитячого садочку Таня не вивела дітей на прогулянку.

5. Люда, не маючи часу внаслідок догляду за шестимісячною дитиною, випустила свого собаку погуляти на деякий час без нагляду. Як виявилось, своїм гарчанням собака злякав двох дітей, що знаходилися в цей час надворі.
6. Під час дискотеки хлопці вийшли палити у фойє кінотеатру, де знаходилися люди, що не палять.
7. Кочегар Антон попросив свого колегу Миколу замінити його у святковий день на роботі, але той не виконав своєї обіцянки. У відповідь Антон, уникаючи догани, дав начальнику неправдиву інформацію, що Микола продає вугілля “наліво”.
8. У ресторані, що знаходився у житловому будинку, затягнулося весілля, порушуючи нічну тишу.
9. Під час евакуації із зони Чорнобильської катастрофи Ганна забрала з собою всі свої килими. Вони до цього часу прикрашають її квартиру, а оскільки гості бувають у неї часто, то з ними “контактує” багато людей.
10. Щоб вчасно прийти на роботу, Василь перейшов вулицю за 50 метрів від пішохідної доріжки.
11. Секретарці Олі подзвонили на роботу і повідомили, що приїхала її сестра з улюбленим племінником, яка зможе пробути в місті не більше як 2-3 години. Оскільки конкретної роботи Оля на той момент не мала, а шеф був відсутній, вона залишила робоче місце за 1,5 години до завершення робочого дня.
12. Підлітки Павло, Наталка та Сергій поверталися після дискотеки додому о 1.00 в чудовому, веселому настрої, і тому “на все горло” співали та сміялися.
13. Бармен Олексій, щоб задовольнити відвідувачів, які зайшли до бару наприкінці робочого дня, зачинив цей заклад на дві години пізніше визначеного часу.
14. Заступник начальника канцелярії, щоб встигнути додому на обідню перерву, скористався службовим автомобілем.
15. При проходженні медичного огляду для подачі документів і будучи впевненим за своє здоров'я, Іван вирішив, що краще заплатити одному лікареві, який зробить довідку, ніж обходити всіх та витратити дорогоцінний час.
16. Робітник заводу Андрій, дізнавшись, що його матір повезли до лікарні, подзвонив у довідкову, бо хотів спитати номер телефону відділення, до якого її поклали. Оскільки він дзвонив по телефону-автомату з цеху заводу і не мав на чому зафіксувати інформацію, то записав новий номер телефону на таксофоні.

17. Костянтин придбав у власність квартиру і заплатив її колишньому власнику в доларах.
18. Нещодавно у секретарки Алли відбувся день народження. Колеги привітали її, а вона в обідню перерву пригостила їх вином і солодощами.
19. У зв'язку з тим, що німецькі студенти зазвичай брали книжки з бібліотеки і не повертали їх, адміністрація бібліотеки ввела нове положення. Тепер німецькі читачі зобов'язані, беручи книгу, залишати натомість паспорт або 10 гривень.
20. Адміністрація заводу N, не маючи грошей, виплатила заробітну плату працівникам заводу його продукцією.
21. Підприємство G не змогло забезпечити техніку безпеки на робочому місці внаслідок того, що інше підприємство затягнуло поставку нового обладнання. В результаті робітниці Люба та Оксана отримали виробничі травми.
22. Кондуктор тролейбусу, обурений тим, що безбілетний пасажир не хотів платити за проїзд, змушував його вийти на наступній зупинці.
23. На трасі Луцьк – Ковель робітник ДАІ зупинив автомобіль та вимагав від водія права, але причини назвати не міг.
24. Ціни на комунальні послуги підвищилися, а лише через декілька місяців державне підприємство L підвищило заробітну плату.
25. У зв'язку з інфляцією державне підприємство F затримало заробітну плату працівникам на два місяці.
26. У зв'язку з затримкою фінансування бібліотек, адміністрація обласної державної бібліотеки ввела положення "Про платні послуги".
27. Кондуктор автобуса вимагав у групи студентів, які здалися йому дуже підозрілими, показати не тільки проїзні документи, але й студентські посвідчення.

Додаток К

Методика антонімічних приказок

Дорогі друзі!

Ми пропонуємо Вам прийняти участь у опитуванні, мета якого – визначити рівень ціннісно-орієнтаційної єдності колективу нашого Університету.

Вашій увазі пропонуються прислів'я та приказки, які були складені уже дуже давно. Нині умови життя змінилися, змінилися і уявлення людей. Деякі твердження можуть видатися Вам неправильними. Подумайте добре над кожним висловом і поставте поряд із ним знак “+”, якщо Ви з ним погоджуєтесь, чи знак “-”, якщо не погоджуєтесь.

1. Не бійся закону, а бійся судді.
2. Скажи правду – наживеш ворога.
3. Закону грошима не зламаєш.
4. Красніша цнота од злота.
5. Що правда – то не гріх.
6. Багато ума та в кишені катма.
7. З милим рай і в курені.
8. Гроші відмикають усі двері.
9. Сором не ворон-очей не видзьобає.
10. Од роботи коні здихають.
11. Постійні нестатки женуть любов із хатки.
12. Хто робить, голодний не ходить.
13. Хто вчиться змолodu, не знає на старість голоду.
14. Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий.
15. Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу.
16. Хто дбає, той і має.
17. Грошей багато, а щастя мало.
18. Вчитися ніколи не пізно.

Додаток Л

Таблиця розрахунків по методиці діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави

x	x-M(x)	z(x)	x·z(x)	y	y-M(y)	z(y)	y·z(y)	НПА
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
9	-0,69	-1,08	-9,72	5	-0,9	-0,47	-2,35	-12,07
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
9	-0,69	-1,08	-9,72	4	-1,9	-1	-4	-13,72
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
9	-0,69	-1,08	-9,72	7	1,1	0,58	4,06	-5,66
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
9	-0,69	-1,08	-9,72	1	-4,9	-2,57	-2,51	-12,23
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
9	-0,69	-1,08	-9,72	7	1,1	0,58	4,06	-5,66
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
9	-0,69	-1,08	-9,72	2	-3,9	-2,05	-4,1	-13,82
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
9	-0,69	-1,08	-9,72	7	1,1	0,58	4,06	-5,66

x	x-M(x)	z(x)	x·z(x)	y	y-M(y)	z(y)	y·z(y)	НПА
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
7	-2,69	-8,33	-58,31	6	0,1	0,05	0,3	-58,01
9	-0,69	-1,08	-9,72	6	0,1	0,05	0,3	-9,72
9	-0,69	-1,08	-9,72	3	-2,9	-1,52	-4,56	-14,28
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
9	-0,69	-1,08	-9,72	8	2,1	1,1	8,8	-0,92
7	-2,69	-8,33	-58,31	7	1,1	0,58	4,06	-54,25
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
9	-0,69	-1,08	-9,72	8	2,1	1,1	8,8	-0,92
9	-0,69	-1,08	-9,72	6	0,1	0,05	0,3	-9,42
9	-0,69	-1,08	-9,72	8	2,1	1,1	8,8	-0,92
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
8	-1,69	-2,64	-21,12	5	-0,9	-0,47	-2,35	-23,47
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
9	-0,69	-1,08	-9,72	7	1,1	0,58	4,06	-5,66
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
9	-0,69	-1,08	-9,72	8	2,1	1,1	8,8	-0,92
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	9	3,1	1,63	14,67	19,47
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8

x	x-M(x)	z(x)	x·z(x)	y	y-M(y)	z(y)	y·z(y)	НПА
10	0,31	0,48	4,8	9	3,1	1,63	14,67	19,47
8	-1,69	-2,64	-21,12	3	-2,9	-1,52	-4,56	-25,68
9	-0,69	-1,08	-9,72	4	-1,9	-1	-4	-13,72
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
8	-1,69	-2,64	-21,12	4	-1,9	-1	-4	-25,12
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	9	3,1	1,63	14,67	19,47
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
8	-1,69	-2,64	-21,12	5	-0,9	-0,47	-2,35	-23,47
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
9	-0,69	-1,08	-9,72	5	-0,9	-0,47	-2,35	-12,07
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	9	3,1	1,63	14,67	19,47
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
10	0,31	0,48	4,8	3	-2,9	-1,52	-4,56	0,24
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	5	-0,9	-0,47	-2,35	2,45
10	0,31	0,48	4,8	10	4,1	2,16	21,6	26,4
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86
10	0,31	0,48	4,8	6	0,1	0,05	0,3	5,1
9	-0,69	-1,08	-9,72	7	1,1	0,58	4,06	-5,66
10	0,31	0,48	4,8	4	-1,9	-1	-4	0,8
10	0,31	0,48	4,8	8	2,1	1,1	8,8	13,6
10	0,31	0,48	4,8	7	1,1	0,58	4,06	8,86

Додаток М

Таблиця розрахунків по методиці діагностики рівня мотивації соціальної самореалізації

n	c	n/c	n/c-m	n/c*2	z	z*100
16	6	0,3750	0,0620	0,1406	0,1850	18,5021
27	14	0,5185	0,2055	0,2689	0,6132	61,3195
20	8	0,4000	0,0870	0,1600	0,2596	25,9606
21	9	0,4286	0,1156	0,1837	0,3448	34,4846
20	9	0,4500	0,1370	0,2025	0,4088	40,8776
26	12	0,4615	0,1486	0,2130	0,4432	44,3200
24	9	0,3750	0,0620	0,1406	0,1850	18,5021
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
19	4	0,2105	-0,1025	0,0443	-0,3057	-30,5671
26	8	0,3077	-0,0053	0,0947	-0,0158	-1,5786
17	8	0,4706	0,1576	0,2215	0,4702	47,0199
21	7	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
14	8	0,5714	0,2584	0,3265	0,7710	77,1047
17	3	0,1765	-0,1365	0,0311	-0,4073	-40,7273
19	5	0,2632	-0,0498	0,0693	-0,1486	-14,8650
19	5	0,2632	-0,0498	0,0693	-0,1486	-14,8650
17	1	0,0588	-0,2542	0,0035	-0,7583	-75,8262
18	3	0,1667	-0,1463	0,0278	-0,4365	-43,6522
17	4	0,2353	-0,0777	0,0554	-0,2318	-23,1779
13	4	0,3077	-0,0053	0,0947	-0,0158	-1,5786
20	7	0,3500	0,0370	0,1225	0,1104	11,0435
18	6	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
18	5	0,2778	-0,0352	0,0772	-0,1050	-10,5033
18	6	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
18	5	0,2778	-0,0352	0,0772	-0,1050	-10,5033
18	7	0,3889	0,0759	0,1512	0,2265	22,6457
18	9	0,5000	0,1870	0,2500	0,5579	55,7946
21	10	0,4762	0,1632	0,2268	0,4869	48,6913
22	6	0,2727	-0,0403	0,0744	-0,1201	-12,0101
18	7	0,3889	0,0759	0,1512	0,2265	22,6457
21	5	0,2381	-0,0749	0,0567	-0,2234	-22,3422
14	5	0,3571	0,0442	0,1276	0,1317	13,1746
20	6	0,3000	-0,0130	0,0900	-0,0387	-3,8735
21	3	0,1429	-0,1701	0,0204	-0,5076	-50,7556
18	7	0,3889	0,0759	0,1512	0,2265	22,6457
19	7	0,3684	0,0554	0,1357	0,1654	16,5393
22	9	0,4091	0,0961	0,1674	0,2867	28,6728

n	c	n/c	n/c-m	n/c*2	z	z*100
19	7	0,3684	0,0554	0,1357	0,1654	16,5393
25	3	0,1200	-0,1930	0,0144	-0,5757	-57,5748
18	6	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
30	9	0,3000	-0,0130	0,0900	-0,0387	-3,8735
20	6	0,3000	-0,0130	0,0900	-0,0387	-3,8735
18	6	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
19	3	0,1579	-0,1551	0,0249	-0,4627	-46,2693
20	4	0,2000	-0,1130	0,0400	-0,3371	-33,7076
18	4	0,2222	-0,0908	0,0494	-0,2708	-27,0778
25	6	0,2400	-0,0730	0,0576	-0,2177	-21,7739
18	5	0,2778	-0,0352	0,0772	-0,1050	-10,5033
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
20	5	0,2500	-0,0630	0,0625	-0,1879	-18,7905
19	5	0,2632	-0,0498	0,0693	-0,1486	-14,8650
18	4	0,2222	-0,0908	0,0494	-0,2708	-27,0778
18	3	0,1667	-0,1463	0,0278	-0,4365	-43,6522
18	8	0,4444	0,1315	0,1975	0,3922	39,2202
17	3	0,1765	-0,1365	0,0311	-0,4073	-40,7273
21	6	0,2857	-0,0273	0,0816	-0,0814	-8,1355
22	9	0,4091	0,0961	0,1674	0,2867	28,6728
23	9	0,3913	0,0783	0,1531	0,2337	23,3663
17	8	0,4706	0,1576	0,2215	0,4702	47,0199
23	7	0,3043	-0,0086	0,0926	-0,0258	-2,5764
15	10	0,6667	0,3537	0,4444	1,0552	105,5181
18	9	0,5000	0,1870	0,2500	0,5579	55,7946
20	2	0,1000	-0,2130	0,0100	-0,6354	-63,5416
18	7	0,3889	0,0759	0,1512	0,2265	22,6457
16	6	0,3750	0,0620	0,1406	0,1850	18,5021
21	13	0,6190	0,3061	0,3832	0,9131	91,3114
18	3	0,1667	-0,1463	0,0278	-0,4365	-43,6522
18	4	0,2222	-0,0908	0,0494	-0,2708	-27,0778
12	3	0,2500	-0,0630	0,0625	-0,1879	-18,7905
19	5	0,2632	-0,0498	0,0693	-0,1486	-14,8650
18	4	0,2222	-0,0908	0,0494	-0,2708	-27,0778
21	9	0,4286	0,1156	0,1837	0,3448	34,4846
22	6	0,2727	-0,0403	0,0744	-0,1201	-12,0101
14	2	0,1429	-0,1701	0,0204	-0,5076	-50,7556
19	4	0,2105	-0,1025	0,0443	-0,3057	-30,5671
16	8	0,5000	0,1870	0,2500	0,5579	55,7946
20	9	0,4500	0,1370	0,2025	0,4088	40,8776
18	8	0,4444	0,1315	0,1975	0,3922	39,2202
22	9	0,4091	0,0961	0,1674	0,2867	28,6728

n	c	n/c	n/c-m	n/c*2	z	z*100
18	7	0,3889	0,0759	0,1512	0,2265	22,6457
19	8	0,4211	0,1081	0,1773	0,3224	32,2414
19	7	0,3684	0,0554	0,1357	0,1654	16,5393
23	7	0,3043	-0,0086	0,0926	-0,0258	-2,5764
19	4	0,2105	-0,1025	0,0443	-0,3057	-30,5671
21	6	0,2857	-0,0273	0,0816	-0,0814	-8,1355
21	6	0,2857	-0,0273	0,0816	-0,0814	-8,1355
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
17	7	0,4118	0,0988	0,1696	0,2947	29,4705
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
15	3	0,2000	-0,1130	0,0400	-0,3371	-33,7076
18	2	0,1111	-0,2019	0,0123	-0,6023	-60,2267
17	2	0,1176	-0,1953	0,0138	-0,5828	-58,2768
22	5	0,2273	-0,0857	0,0517	-0,2557	-25,5710
18	2	0,1111	-0,2019	0,0123	-0,6023	-60,2267
20	2	0,1000	-0,2130	0,0100	-0,6354	-63,5416
18	5	0,2778	-0,0352	0,0772	-0,1050	-10,5033
17	4	0,2353	-0,0777	0,0554	-0,2318	-23,1779
22	6	0,2727	-0,0403	0,0744	-0,1201	-12,0101
22	4	0,1818	-0,1312	0,0331	-0,3913	-39,1319
21	6	0,2857	-0,0273	0,0816	-0,0814	-8,1355
22	9	0,4091	0,0961	0,1674	0,2867	28,6728
23	9	0,3913	0,0783	0,1531	0,2337	23,3663
18	4	0,2222	-0,0908	0,0494	-0,2708	-27,0778
21	9	0,4286	0,1156	0,1837	0,3448	34,4846
18	6	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
30	9	0,3000	-0,0130	0,0900	-0,0387	-3,8735
26	12	0,4615	0,1486	0,2130	0,4432	44,3200
24	9	0,3750	0,0620	0,1406	0,1850	18,5021
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
19	4	0,2105	-0,1025	0,0443	-0,3057	-30,5671
21	8	0,3810	0,0680	0,1451	0,2028	20,2779
18	8	0,4444	0,1315	0,1975	0,3922	39,2202
21	7	0,3333	0,0203	0,1111	0,0607	6,0712
16	8	0,5000	0,1870	0,2500	0,5579	55,7946
20	9	0,4500	0,1370	0,2025	0,4088	40,8776